

ตำนานคณะสงฆ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์

พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเทมวดี

โปรดให้พิมพ์ในงานศพ ขวัญยายแสง

๕ 4
เมษายน พ.ศ. ๒๕๐๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

П
ВР
6140
06
2.1

49933

คำนำ

หนังสือตำนานคณะสงฆ์เรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงขึ้นไว้แต่
เมื่อยี่สิบ พ.ศ. ๒๔๕๗ เป็นเรื่องตำนานคณะสงฆ์สยามตั้งแต่เดิมมา
จนถึงสมัยเมื่อแต่งหนังสือนี้ ตามที่ปรากฏประวัติกาลในหนังสือเก่า
ต่าง ๆ ที่ได้พบแลความสันนิษฐานของข้าพเจ้าเอง โดยอาศัยหลักฐานที่
ได้พบประหรือคิดเห็นโดยอัคนิมิต্ত หนังสือเรื่องนี้ได้เคยพิมพ์แจกครั้ง
แรกเมื่องานศพ ท่านเจ้าพระยาวิชิตรวงศวิกรม (มร.ว. กล. สก. สก. สก.
นครกรุงเทพฯ) คือเวลาที่ล่วงมาจนบัดนี้ก็ได้ถึง ๓๐ ปี มีข้อความที่ข้าพเจ้า
ตรวจพบใหม่หรือเห็นว่าของเดิมที่ได้เรียบเรียงไว้ผิดพลาดอยู่บ้าง ถึงเวลา
ที่ควรจะแก้ไขพิมพ์ใหม่อีกสักครั้ง ๑ ประจวบเวลาพระเจ้าน้องนางเธอ
พระองค์เจ้าเทวฤทธิ์ทรงพระประชวรจะบำเพ็ญพระกุศลในงานศพชรัวยาย
แสง จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือเป็นของประทานแจกสักเรื่อง ๑ มีรับสั่งให้
พระยาสุขุมาภรณ์มาแจ้งความยังหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร
ให้เลือกเรื่องหนังสือในหอพระสมุด ๑ ถวายสักเรื่อง ๑ ข้าพเจ้าเลือก
เรื่องตำนานคณะสงฆ์ถวายก็ชอบพระอิริยาศรย์ จึงได้นำใจแล้วให้
พิมพ์ขึ้นเป็นครั้งที่ ๒

ในเวลานี้มีหนังสืออันเนื่องด้วยเรื่องสงฆ์มณฑลพิมพ์ขึ้นหลายเรื่อง
ด้วยกัน คือ ทำเนียบสมณศักดิ์สังเขปหอพระสมุดฯ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
เรื่อง ๑ หนังสือทำเนียบการปกครองคณะสงฆ์กรมธรรมการพิมพ์ขึ้นใน
พ.ศ. ๒๔๖๖ นี้เรื่อง ๑ หนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุง
รัตนโกสินทร์ซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรง

เรียบเรียงค้างไว้ ข้าพเจ้าได้แต่งต่อ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าโปรด
ให้พิมพ์แจกในงานฉลองพระชนมายุในเดือนพฤศจิกายนเรื่อง ๓ เป็น ๔
เรื่องทั้งตำนานคณะสงฆ์พิมพ์ในสมศเล่มนี้ เกล็ดอกจะมีผู้เข้าใจว่า
หนังสือ ๔ เรื่องที่กล่าวมานั้นเป็นเรื่องซ้ำกัน จึงขอแจ้งความไว้ให้ทราบ
ว่าเป็นเรื่องต่างกัน แลให้ประโยชน์แก่ผู้อ่านต่างกันทั้ง ๔ เรื่อง

กรมการขอพระสมศฯ ขออนุโมทนาพระกตัญญูราชภัทกนิฉา
นุปัตาน ซึ่งพระเจ้าอนงนางเฮอ พระองค์เจ้าเหมวดีโคตรทรงบำเพ็ญเป็น
การสนองคุณชรัวยายแสง แลที่โคตรงพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ให้แพร่หลาย.

กั ๑๖ ๑๖๖๖ สภานายก

ขอพระสมศทวชิรญาณ

วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๖

สารบรรณ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ชั้นเดิม	หน้า ๓
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งสัทธิไทย์	" ๕
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา	" ๓๒
ว่าด้วยตำแหน่งพระราชาคณะในกรุงนอกกรุงครั้งกรุงเก่า	" ๒๔
ว่าด้วยราชทินนามคณะสงฆ์ครั้งกรุงเก่า	" ๓๓
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงธนบุรี	" ๔๒
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๓	" ๔๔
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๒	" ๔๗
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๓	" ๕๐
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๔	" ๕๓
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๕	" ๕๓
ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลปัจจุบัน	" ๕๗

ตำนานคณะสงฆ์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงราชานุภาพทรงนิพนธ์

เรื่องตำนานสมณวงศ์มาประดิษฐานในสยามประเทศนี้ มีในหนังสือเก่าหลายเรื่อง คือ หนังสือชินกาลมาลินีของพระโพธิ์ธำมรงค์ แลหนังสือตำนานโยนกของพระยาประชาภิจักรจักร (แจ่ม ยุนนาค) เป็นต้น ข้าพเจ้าได้วินิจฉัยเรื่องนั้นไว้โดยพิสดาร ในคำอธิบายหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ นั้นแล้ว หนังสือฉบับเก่ากล่าวแต่เรื่องคณะสงฆ์แลสมณศักดิ์ ตามที่ได้เคยพบในหนังสือเก่า ประกอบกับความสันนิษฐานโดยอรรถโนมัตถ์ เห็นเป็นยักคือไปดังนี้

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ชั้นเดิม

การปกครองคณะสงฆ์นั้น เชื่อว่าได้มีมาแล้ว แม้เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ายังเสด็จดำรงพระชนมชีพ เพราะเมื่อมีผู้ศรัทธาอุปสมบทในพระพุทธศาสนามากขึ้น ก็จำเป็นต้องมีการปกครองสงฆ์บริษัท อย่างต่ำก็อย่างศิษย์อยู่ในสำนักอาจารย์ พระอริยสาวกซึ่งเป็นศิษย์อาจารย์ของพระภิกษุสงฆ์พวกโต ก็ได้กล่าวถึงสงฆ์พวกนั้นเป็นทำนองคณะสงฆ์ พระสารีบุตรพระโมคคัลลานะที่ปรากฏว่าเป็นอรรคสาวกเบื้องขวาแลเบื้องซ้ายนั้น บางทีจะเป็นด้วยท่านทั้ง ๒ นี้มีศิษย์ทำ

มากกว่าพระอริยสาวกองค์อื่น ๆ ก็จะเป็นได้ แต่ความซื่อไม่สำคัญแก่
 การคณะสงฆ์ซึ่งจะแสดงในหนังสือเรื่องนี้ กล่าวไว้เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่า
 การปกครองคณะสงฆ์เป็นการมีมาแล้วแต่ครั้งพระพุทธกาลเป็นแน่ เมื่อ
 สมเด็จพระศาสดาทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ที่ความปรากฏว่า
 พระภิกษุสงฆ์เป็นประธานในการทำขุมนสังคายนา ณ เมืองราชคฤห์ ซ่อน
 ควรเข้าใจไว้ว่า พระภิกษุสงฆ์ได้รับสมมติเป็นสังฆปริณายกองค์แรก
 ตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานมา เมื่อสิ้นพระภิกษุสงฆ์แล้ว
 ก็คงจะมีพระมหากษัตริย์องค์อื่น ๆ ได้รับสมมติเป็นสังฆปริณายกต่อ ๆ กันมา
 ทั่วทั้งนั้น พระพุทธศาสนายังเป็นแท้ลัทธิติศาสนามันหนึ่งซึ่งคนอย่างจำพวก
 แลพระเจ้าแผ่นดินบางพระองค์ทรงเลื่อมใส ยังไม่ได้เป็นศาสนาซึ่งเป็น
 ประธานสำหรับประเทศ อย่างเราเห็นอยู่ในสยามประเทศทุกวันนี้

ตามความที่ปรากฏมาในตำนานการตั้งศาสนา ไม่ว่าศาสนาใดใด
 เมื่อมีที่เป็นการต่างไปแล้ว ต่อมาเมื่อช้าก็เร็ว ความแตกต่างคง
 เกิดขึ้นในหมู่สาวก แลเหตุที่แตกต่างนั้น มักจะเกิดด้วยเรื่องแปล
 ความในโอวาทของศาสดา คือศาสดาให้โอวาทข้อใดข้อหนึ่งไว้ โดยย่อ
 ครั้นเมื่อศาสดาล่วงไปแล้ว มามีเหตุการณ์เกิดขึ้น อันจะต้องแปล
 โอวาทข้อนั้นให้เข้าใจโดยพิสดาร มีสาวกพวกหนึ่งแปลไปอย่าง ๑
 สาวกอีกพวกหนึ่งแปลไปอีกอย่าง ๑ ใครเห็นด้วยข้างไหนก็ประพฤติ
 ตามข้างนั้น จึงเกิดแตกต่างลัทธิกันขึ้น สาวกในพระพุทธศาสนาก็ได้
 พ้นจากความแตกต่างกันเช่นกล่าวมานี้ ดังปรากฏในมูลเหตุที่ทำทศกัณ
 สังคายนา ณ เมืองเวสาลี เมื่อสมเด็จพระศาสดาทรงเสด็จดับขันธ

ปรีณิพพานล่วงแล้วเพียง ๓๐๐ ปี พระสงฆ์เกิดถ้อยทีต่างกัน ข้าพเจ้า
 เข้าใจว่า พระสงฆ์ในมอญประเทศจะเกิดเป็นค่างพวกค่างนิกายมา
 แต่ครั้งนั้น ครั้นเมื่อพระพุทธศาสนาถ่วงไถ่ ๒๐๐ ปีเศษ พระ
 เจ้าอโศกกษัตริย์ในโมริยราชวงศ์ ไต่ครองมคธราชรัฐ ทั้งราชอาณาจักร
 อยู่ณปากลือยครมทานคร มีพระเดชานภาพมาก ไต่ครองนครราช
 อาณาจักรกว้างขวาง ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ปฏิญาณ
 พระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยกพระพุทธศาสนาเป็นประธานสำหรับ
 ประเทศเป็นครั้งแรก ครั้งนั้นเมื่อพวกเขาได้เห็นพระภิกษุสงฆ์
 ใ้รับพระราชทานพระราชูปถัมภ์ของพระเจ้าอโศกเป็นสุขสำราญ จึง
 ปลอมตนเข้ายวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา เพื่อแสวงหาลาภ
 สักการ (คำที่พระโบราณจารย์เรียกว่า เคี้ยวดี๋ย ตรงนี้ข้าพเจ้าเข้าใจ
 ว่า ที่จริงจะมีทั้งพระภิกษุที่ถ้อยทีอื่น แลพวกนักยวชในลัทธิศาสนาอื่น
 ด้วยกันทั้ง ๒ จำพวก ที่เข้าปลอมปนเป็นพวกพระภิกษุสงฆ์ซึ่งพระเจ้า
 อโศกทรงเลื่อมใส) จึงเกิดเรื่องเกี่ยวแตกราวกันขึ้นในสงฆมณฑลอีก
 ครั้ง ๓ พระเจ้าอโศกต้องใช้พระเดชานภาพแห่งพระราชา มหากษัตริย์
 กำจัดหมู่เคี้ยวดี๋ย้ออกเสียจากสงฆมณฑลที่อยู่ ในพระราชอาณาเขต
 ของพระเจ้าอโศก แล้วทรงอาราธนาพระโมคคัลลียครมทิสเดวีให้เป็น
 ประธานพร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ทำคตียสังคายนาที่เมืองปากลือยคร เมื่อ
 พ.ศ. ๒๓๖ ราชระเบียชกรวมวินัยให้รวมลงเป็นลัทธิอย่างเคี้ยว สงฆ
 มณฑลจึงได้ประภิชฐานเรียบร้อยสืบค่อตลอดกาลชั้้นนั้น แต่ประเทศ
 อื่นเคี้ยวไม่ได้อยู่ในราชอาณาจักรของพระเจ้าอโศกทั้งหมด ข้าพเจ้า

เข้าใจว่าพวกพระภิกษุในพระพุทธศาสนาเหล่านี้ที่ถือลัทธิอื่น ที่ไม่นิยม
 ขอมประเพณีคัมภีร์ของสงฆ์มณฑลที่พระเจ้าอโศกทรงอุปการะ จะยัง
 มีไม่หมดเชื่อในคราวทำคดียสังคายนานั้น แม้การที่พวกเคียรถีย์เข้า
 ปลอมขวักก็น่าจะยังมีต่อมา จะจำเป็นต้องอาศัยพระราชาภาพของ
 พระเจ้าอโศก ช่วยข้อมัน สงฆ์มณฑลให้พ้นจากความเครั้าหมองด้วย
 เหตุดังกล่าวมาแล้วอยู่นี้เอง ๆ การปกครองคณะสงฆ์ในประเทศที่
 พระพุทธศาสนาเป็นประธาน จึงต้องอาศัยอำนาจพระราชาภาพจักร
 อกุหนนแต่บัดนั้นเป็นเดิมมา

เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญแพร่หลาย มีพระภิกษุสงฆ์บริษัท
 ออกมาประคัมฐานถึงนานาประเทศ ความจำเป็นต้องการพระราชา
 ภาพของพระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภกในประเทศนั้น ๆ เกอ
 กุลแก่การปกครองคณะสงฆ์ยังมีมากขึ้น แม้ด้วยเหตุ ๒ ประการเป็น
 อย่างน้อย คือ ประการที่ ๑ ที่ชนบทรวมเนียบบ้านเมืองแลอัยยาศัย
 ใจคอผู้คนในนานาประเทศซึ่งพระพุทธศาสนาไปประคัมฐานนั้น ขอมลิก
 กษ์ในมอญประเทศ ที่พระพุทธองค์ทรงประคัมฐานสงฆ์บริษัท ประการ
 ที่ ๒ พระภิกษุสงฆ์ซึ่งไปจากประเทศอื่น ตั้งคนแต่พระมหาเถระชาว
 มอญประเทศ เช่น พระมหินทรเถระ ซึ่งเชิญพระพุทธศาสนาไป
 ประคัมฐานในลังกาทวีปก็ พระโสณ พระอศร ซึ่งเชิญพระพุทธศาสนา
 มาประคัมฐานในสยามประเทศนี้ก็ หรือแม้ในชั้นหลังลงมา เมื่อชน
 ชาวประเทศไทย เขมร มอญ พม่า แลลังกาทวีป นี่ยัดพระพุทธ
 ศาสนามันคง มีพระสงฆ์บริษัทเกิดขึ้นในประเทศเหล่านั้นแลไปมาด้วยกัน

นั้นก็คือ คนที่เป็นชาวเมืองต่างประเทศกัน ถึงจะถือศาสนาเดียวกัน
 ความจริงก็เป็นชาวต่างชาติต่างภาษา มีความนิยมแลความคุ้นเคย
 ขนบธรรมเนียมต่างกัน การปกครองสงฆ์ของชนชาติที่มาประดิษฐานตาม
 นานาประเทศ จำต้องอนุโลมตามแบบแผนประเพณี ซึ่งนิยมกันหรือ
 เท่าที่ อาจจะเป็นได้ในต่างประเทศที่ พระพุทธศาสนาไปประดิษฐานนั้น
 เชื่อได้ว่าเหมือนกันหมดทั้งประเทศสยาม กัมพูชา พม่า ญวน และ
 สิงคโปร์ การปกครองคณะสงฆ์จึงต้องเนื่องด้วยราชการแผ่นดิน
 ตั้งแต่การวางแบบแผนปกครองคณะสงฆ์ ตลอดจนถึงสงฆ์นายกให้มี
 สมณศักดิ์ ให้การฝ่ายพระพุทธรูป แลพระราชอาณาภิเษกเป็นไปโดย
 สดวกด้วยกัน พระพุทธศาสนาจึงประดิษฐานมั่นคงสืบมาในประเทศนั้น ๆ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงสุโขทัย

สมณศักดิ์ในสยามประเทศที่ได้พบหลักฐานเป็นเก่าก่อนที่สุดมีใน
 ศิลานาฎของพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลที่ ๓
 ในราชวงศ์พระร่วง ครองกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ปรากฏไว้ในเรื่องราว
 พ.ศ. ๑๘๓๕ ว่าที่พระนครสุโขทัย มีสังฆราช มีบิณฑูร มีมหาเถร
 แล มีเถร สังฆราชเห็นจะเป็นตำแหน่งสังฆนายกชั้นสูงสุด ตำแหน่งบิณฑูร
 ตรงกับที่เราเรียกว่าพระครูทุกวันนี้ เป็นตำแหน่งสังฆนายกรองลงมา
 จากสังฆราช แต่มหาเถรแลเถรก็กล่าวในศิลานาฎนั้น เห็นจะเป็น
 แต่หมายความว่า พระภิกษุซึ่งมีพรรษาอายุแลทรงคุณธรรมในทางพระ
 ศาสนาเป็นมหาเถรแลเถรตามพระวินัยบัญญัติ มิใช่เป็นสมณศักดิ์
 ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้ง

เหตุนี้จึงเรียกตำแหน่งสังฆนายกว่า สังฆราช ว่าปู่ครู ชื่อนี้
มีค่าที่จะพึงสันนิษฐานได้ทั่วยศพราหมณ์ ซึ่งปรากฏว่ามียศเป็นพระ
ราชครู แลพระครู (ในครั้งนั้นเห็นจะยังเรียกว่าปู่ครู อย่างศิลาจารึก)
ทั่วพราหมณ์เป็นผู้สั่งสอนแบบแผน ประเพณีข้างฝ่าย พระราช อาณาจักร
ตั้งแต่เมื่อครั้งขอมยังเป็นใหญ่ในประเทศนี้ เมื่อไทยได้มาปกครอง
สยามประเทศ ลงมาตั้งราชธานีที่พระนครสุโขทัย เชื่อได้ว่าคติ
พราหมณ์มีมั่นคงในที่นั้นมาแต่ก่อนแล้ว เมื่อมามีพระภิกษุสงฆ์ในพระ
พุทธศาสนามากขึ้น พระเจ้าแผ่นดินทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา
ทรงพระราชดำริให้เห็นสมควร จะต้องยกย่องให้สังฆนายก มียศศักดิ์
ข้าพเจ้าเข้าใจว่า คงจะเอายศพราหมณ์มาเทียบตั้งสังฆนายกเป็นสังฆราช
แลปู่ครู โดยอันดียวกัน ตำแหน่งพระสังฆราชที่ไม่เรียกว่า พระราชครู
จะเป็นเพราะเหตุที่พระภิกษุสงฆ์เป็นผู้ สอนแต่ธรรมวินัยฝ่ายพระศาสนา
ไม่ได้เป็นข้าเฝ้าเจ้าราชการเหมือนกษัตริย์พราหมณ์ สังฆนายกมีหน้าที่
แต่บังคับบัญชาว่ากล่าวพระภิกษุสงฆ์บริษัทธิ จึงเรียกว่า สังฆราช ทางที่
จะเคารพเลื่อมใสที่เรียกสังฆนายกว่า พระสังฆราช แลปู่ครู ข้าพเจ้าคิด
เห็นแต่ทางเขี้ยวเท่านั้น

ในประเทศสยาม เมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี เห็นจะมี
พระสังฆราชกว่าองค์เดียว ทั่ววิถีปกครองพระราชอาณาจักรในครั้งนั้น
หัวเมืองใหญ่ที่ห่างไกลราชธานี เป็นเมืองประเทศราชโดยมาก แม้
เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานี ที่เป็นเมืองใหญ่ก็ตั้งเจ้านายในราชวงศ์ออกไป
ครองอย่างท่านองเจ้าประเทศราช เมืองใหญ่เมือง ๑ นำระมีพระสังฆราช

องค์ ๓ เป็นสังฆปริณายกของสงฆ์วิภวติกลชกเขตรเมืองนั้น ความที่กล่าวข้อนั้นมีเค้าเงื่อนปรากฏในทำเนียบชั้น หลัง ยัง เรียกเจ้าคณะเมืองว่า พระสังฆราชาอยู่หลายเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พงศทรงเปลี่ยนเป็นสังฆปาโมกข์ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทรน แต่ส่วนตำแหน่งบุตรนั้นเปลี่ยนเรียกเป็นพระครูแต่ในครั้งสุโขทัย ถึงจะปรากฏต่อไปข้างหน้า เชื่อได้แน่ว่า ตำแหน่งพระครูเป็นตำแหน่งสังฆนายก รองแต่สังฆราชลงมา เมืองใหญ่มีเมืองละหลาย ๆ องค์ ถ้าเป็นเมืองน้อย สังฆปริณายกก็มีสมณศักดิ์เป็นแต่เพียงพระ

ฝ่ายคฤหัสถ์ข้างลังกาเขาก็มีสมณศักดิ์เป็น ๒ ชั้น ชั้นสูงเรียกมหาสวามี ชั้นรองลงมาเรียก สวามี มิได้เรียกว่า สังฆราชา แลบุตรอย่างในประเทศสยาม ข้าพเจ้าเข้าใจว่า สมณศักดิ์อย่างลังกาก็ตรงกับในสยามประเทศในสมัยเดียวกันนั้น เพราะมีพยานปรากฏในศิลาจารึกของพระมหาธรรมราชา (ลิไทย) ซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระเจ้าขุนรามคำแหง ไท้เสวยราชย์ณกรุงสุโขทัย ภายหลังพระเจ้าขุนรามคำแหงประมาณ ๗๐ ปีเศษ ว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๕ ไท้ไปรคให้ราชบุตรไปอาราธนา “พระมหาสวามีสังฆราชา” มาแต่ลังกาทวีย่การ ที่ใช้ศัพทมหาสวามีก็ยสังฆราชาควบกันเช่นนั้น ทำให้เห็นได้ว่าเทียบ ๒ ตำแหน่งนั้นตรงกัน การปกครองคณะสงฆ์ครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกได้ความเพียงเท่านี้ แต่มีในหนังสือพงศาวดารเหนืออีกแห่ง ๑ ว่าในครั้งพระนครสุโขทัยเป็นราชธานีนั้น จักรเยียบการปกครองคณะสงฆ์เป็นฝ่ายขวาฝ่าย ๑ ฝ่ายซ้ายฝ่าย ๑ และมีราชทินนามสำหรับสังฆนายก ดังนี้

ฝ่ายขวา

พระสังฆราชา	อยู่วัดมหาธาตุ
พระครูธรรมไตรโลก	อยู่วัดเขาอินทรแก้ว
พระครูยาโชค	อยู่วัดอุททยานใหญ่
พระครูธรรมเสนา	อยู่วัดโหนดไม้ปรากฏ

ฝ่ายซ้าย

พระครูธรรมราชา	อยู่วัดไตรภูมิบ้านแก้ว (ชื่อบ้านแก้ว เห็นจะเดิมเข้าในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี)
พระครูญาณไตรโลก	อยู่วัดโหนดไม้ปรากฏ
พระครูญาณสิทธิ์	อยู่วัดโหนดไม้ปรากฏ

ทำเนียบคณะสงฆ์ที่ปรากฏในหนังสือพงศาวดารเห็นดังนี้ อาจจะเป็นการชงกษัตริย์ในครั้งพระมหาธรรมราชา (ลิไทย) ถ้าจริงทั้งนี้ เห็นได้ว่าในชั้นหลังลงมาวิปการของคณะสงฆ์ครั้งสุโขทัย แปรลดกว่าเดิม ๒ อย่าง คือ แยกการปกครองออกเป็น ๒ คณะอย่าง ๑ เกิดประเพณีมีราชทินนามที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งสงฆ์นายกษัตริย์อีกอย่าง ๑ ทั้ง ๒ อย่างนี้เป็นต้นเค้าของลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งมีสืบมาในสยามประเทศจนทวายเท่าทุกวันนี้

ตามเค้าเงื่อนที่โคพบหนังสือพงศาวดารรามัญ แลพงศาวดารไทยฝ่ายเหนือ ข้าพเจ้าเข้าใจว่า มูลเหตุที่แบ่งพระสงฆ์เป็นฝ่ายขวาฝ่ายซ้ายครั้งกรุงสุโขทัยนั้น น่าจะเป็นด้วยเรื่องมีพระสงฆ์ทางนิกาย

ก็นเกิดขึ้น คือ ในสยามประเทศนี้มีพระสงฆ์อยู่แล้วแต่เดิมพวก ๑
 แต่มีพระสงฆ์ซึ่งออกไปบวชแปลงที่เมืองลังกา รัชชัทธิลังกาวงศ์เข้า
 มาอุปสมบทแพร่หลายขึ้นอีกพวก ๑ จึงเกิดเป็น ๒ คณะ พวกพระสงฆ์
 ลังกาที่เข้ามาครั้งนั้น เห็นจะเป็นพวกอริยวาสีซึ่งนิยมอยู่ในที่สงัด ไม่
 พอใจที่จะเข้ามาอยู่ในบ้านเมืองอย่างพระสงฆ์นี้กายเดิม จึงปรากฏใน
 ศิลาหาฤกว่า พระเจ้าแผ่นดินซึ่งครองพระนครโสโขทัย ทรงจัดให้
 พระมหาสวามีสังฆราชที่มาจากลังกา อยู่ณอริยัญญิกประเทศ คือ
 อัมพวันาราม วิกสวนมะม่วงนอกพระนคร การแย่งคณะสงฆ์ออก
 เป็น ๒ คณะครั้งนั้น นำระเฮอร์ในพระศาสนาทั้งเป็นหลักจักเป็นคณะ
 ความวาลี หมายความว่า พระภิกษุสงฆ์เล่าเรียนคันดระ ซึ่งอุปตาม
 อารามในบ้านเมืองเป็นปรกคิคณะ ๑ คณะนี้คงจะเป็นพระสงฆ์นี้กาย
 เดิมโดยมาก อีกพวก ๑ จักเป็นคณะอริยวาสี หมายความว่าพระสงฆ์
 ที่นิยมอุปตามป่าตามเขาอันเป็นที่สงัดเป็นปรกคิ คือ พระสงฆ์ซึ่ง
 เล่าเรียนวิปัสณาธุระคณะ ๑ พวกพระที่มาจากลังกา คงจะอยู่ในพวก
 อริยวาสีนี้โดยมาก แต่จะเรียกหรือจะจกกันโดยสามัญว่า คณะ
 ความวาลีคณะอริยวาสี ผู้เรียกผู้จกไม่เข้าใจซึ่งมทวายได้ก็ จึงเรียก
 อย่างง่าย ๆ ว่า คณะฝ่ายขวา คณะฝ่ายซ้าย อนใดมตามข้อที่จัก
 ทมวคกรมในราชการ ความที่ข้าพเจ้ากล่าวมาในข้อนี้ กล่าวโดยเห็น
 หลักฐาน ที่คณะสงฆ์เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ยังเรียก
 คณะความวาลีคณะ ๑ คณะอริยวาสีคณะ ๑ ตลอดจนมา แลทพระญาณ

ใครโลกซึ่งเป็นพระครูเจ้าคณะรองฝ่ายซ้ายในทำเนียบสุโขทัย ก็ยัง
เป็นตำแหน่งพระราชกณะเจ้าคณะรองฝ่ายธวัชวาสี ย่างกฏอยู่ใน
ทำเนียบ ครั้งกรุงเก่า

ส่วนข้อที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งราชทินนามพระ ราชทาน เป็นสมณ
ศักดิ์นั้น ในหนังสือชั้นกรุงเก่าที่ข้าพเจ้าได้ตรวจพบ เห็นประเพณี
นี้มีทุกประเทศที่พระพุทธศาสนาเป็นประธาน เข้าใจว่าลังกาจะเริ่มริ
ประเพณีขึ้นก่อน เพราะเรื่องราชทินนามสมณศักดิ์ในสยามประเทศ
เพิ่งมีขึ้นในครั้งสุโขทัยตอนปลาย ในเวลานั้นกำลังนิยมขนาน
แลลัทธิสงฆ์อย่างลังกา น่าจะถ่ายแบบตั้งราชทินนามสมณศักดิ์มา
จากประเพณีในลังกาทวีปด้วย

ประเพณีตั้งราชทินนามพระภิกษุสงฆ์ในลังกาทวีป ย่างกฏแบบ
อย่างกล่าวไว้ ในหนังสือรามัญสมณวงศ์ อันควรมานำสาธกไว้ ในต้น
คือเมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ๑๓๑๗ พ.ศ. ๒๓๐๘ (ทรงในรัชกาลสมเด็จพระ
พระรามาธิบดีที่ ๒ ของกรุงศรีอยุธยา) พระเจ้ารามาธิบดี (พระองค์
ที่เรียกในหนังสือราชาธิราชว่า พระเจ้าศรีวิสาขวงศ์ธรรมเจดีย์) กรุง
หงสาวดีมีพระราชประสงค์จะรวมพระสงฆ์ในรามัญประเทศ ซึ่งแตกต่าง
ลัทธิกันอยู่เป็นหลายพวก ให้เป็นนิกายอันเดียวกัน จึงส่งพระเถระ
เมืองหงสาวดีออกไปขอขบแปรลงที่เมืองลังกา เมื่อพระเจ้าภูวเนกพาหุ
พระเจ้ากรุงลังกาทรงจัดการให้พระเถระมอญเหล่านั้น ได้ขบแปรลง
สมปรารถนาเสร็จแล้ว มีรับสั่งให้นิมนต์เข้าไปเฝ้าพระราชทานอาหาร
มิถุนาบาตในพระราชวัง เมื่อทรงประเคนไทยธรรมเสร็จแล้ว มีรับสั่ง

แก่พระเถระเหล่านั้นว่า การที่พระราชทานเครื่องไทยธรรมต่าง ๆ
 ดังระมากมายเท่าใด ก็จะไม่ปรากฏพระเกียรติยศถาวรเท่าพระราช
 ทานนามบัญญัติ เพราะไทยธรรมทั้งหลายย่อมอาจะระจิกพลัดพราย
 หายสูญไปไ้ แต่ส่วนราชทินนามนั้นย่อมระปรากฏถาวรอยู่จนตลอด
 อายุขัยของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งหลาย มีรัชสังกั้นแล้วจึงพระราชทานราช
 ทินนามแก่พระมอญที่ไปแปลง ๒๒ รูป ก็ทั้งพระโมคคัลลานะเถระให้
 มีนามว่า พระสิริสังฆโพธิสามิ พระมหาสิวลีเถระ ให้มีนามว่า
 พระทีโลกศรสามิ เป็นต้น ความชอบทำให้เห็นได้ว่า ในลังกาเขา
 คงมีประเพณีตั้งราชทินนามสมณคฤกมาก่อนหน้านานแล้ว ในหนังสือ
 รามัญสมณวงศ์นั้น ยังมีเนื้อความอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเถระมอญ
 ทั้งหลายที่ไปแปลงกลัมาถงเมืองหงสาวดี พระเจ้ารามัญก็มิรัชสังจะ
 ให้ยวชแปลงพระภิกษุในเมืองหงสาวดีค้อไป ท่านพวกพระที่ไปแปลงมา
 จากลังกาถวายพระพรว่า เมื่อจะยวชแปลงนั้นพระสงฆ์ลังกาได้ยงคย
 ให้สึกเป็นคฤหัสถ์เสียก่อน แล้วจึงให้ยวชแลนัยพรราชาใหม่ จะเป็น
 อุษชฌายะยงไม่ไ้ พระเจ้าหงสาวดีจึงทรงสืบแสวงหาพระเถระที่จะเป็น
 พระอุษชฌายะ ไ้ทรงทรวว่ามีพระมหาเถระชอพระสุวรรณโสภณ
 (นำแปลว่า "ทองดี" ถ้าเช่นนั้นเป็นไทย) ไ้ไปแปลงมาจาก
 ลังกาแต่ก่อนนั้น อยู่ในเมืองหงสาวดีรูป ๑ จึงมีรัชสังให้มนต์มาถม
 พระสุวรรณโสภณถวายพระพรว่า ไ้ขอออกไปแปลงในอกกเขปสีมาณ
 มหาชาติสระตเมืองชอว่ากลัมพ (เห็นระเขปตเมืองโกลัมโย) ในลังกา
 ทวีป พระมหาสังฆราชาองค์เก่า ชื่อว่า วันรัตนมหาเถระ เป็นพระ

อุยซ์ฌายะ พระวิชัยพาหุสังฆราชาธิบดี แต่ยังเป็นพระราหุลภักเณระ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ อุปสมบทมาได้ ๒๖ พรรษา พระเจ้าหงสาวดีจึงทรงตั้งพระสุวรรณโสภณให้เป็นพระภิกษุอาคันตุกะมหาเถระ แลให้เขียนพระอุยซ์ฌายะบวชแปลงพระภิกษุในเมืองหงสาวดีต่อมา เนื้อความที่กล่าวมานี้ เช่นอื่นเห็นได้ว่า ประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานราชทินนามในสมณศักดิ์ มีมาแล้วในลังกาทวีปช้านาน แม้ในรามัญประเทศก็ไปเอาเขียงอย่างมาแต่ลังกา แลยังได้พบในหนังสือตำนานโยนกอีกแห่ง ๑ ว่า เมื่อพระเจ้ากือนาเป็นพระเจ้านครเข็ญใหม่ เมื่อราวจุลศักราช ๗๒๘ พ.ศ. ๑๘๓๐ (ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ ทรงกรุงศรีอยุธยา) ทรงเลื่อมใสในพระมหาสมณเถระชาวเมืองสุโขทัย พระเจ้ากือนาพระราชทานอุบายภิเษกให้เป็นพระมหาสวามี (ตามแบบลังกา) มีราชทินนามปรากฏว่า พระมหาสมณพรตน์มหาสวามี ดังนี้ จึงกล่าวว่าประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานราชทินนามในสมณศักดิ์ มีมาแต่โบราณทุกประเทศที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาตั้งกล่าวมาแล้ว

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งกรุงศรีอยุธยา

เมื่อแรกตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี การปกครองคณะสงฆ์แลสมณศักดิ์ในกรุงศรีอยุธยาชั้นนั้นจะเป็นอย่างไร ยังไม่พบหลักฐาน แต่ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชั้นแรกแบบแผนก็เห็นจะคล้าย ๆ กันกับสุโขทัย คือเป็นคณะคามวาสีคณะ ๓ คณะธวัชวาสีคณะ ๓ แต่เชื่อได้ว่าความเลื่อมใสในพระสงฆ์ลังการวงศ์เจริญแพร่หลายมาโดยลำดับ พระภิกษุสงฆ์ในภายหลังคงจะมีน้อยลงทุกที มีเนื้อความปรากฏในหนังสือตำนาน

โยนกว่า เมื่อรวบรวบชาลจตุรคักราช ๑๗๔ พ.ศ. ๑๗๖๕ (ตรงในสมัย
 เมื่อสมเด็จพระอินทราชาธิราชที่ ๑ ครองสมบัติ) มีพระภิกษุสงฆ์ทาง
 ประเทศนั้น ๑ ซึ่งข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเป็นพระนิกายเดิม เป็นพระมหา
 เถระชาวเมืองเชียงใหม่ ๘ รูป ๓๒ พระธรรมคัมภีร์ ๑ พระเมธังกร ๑
 พระญาณมงคล ๑ พระศีลวงค์ ๑ พระสารีบุตร ๑ พระรัตนากร ๑ พระ
 พุทธสาคร ๑ เป็นพระมหาเถระชาวกรุงศรีอยุธยา ๒ รูป ชื่อพระ
 พรหมมุนี ๑ พระโสมเถระ ๑ เป็นพระมหาเถระชาวกรุงกัมพูชา ชื่อ
 พระญาณสิทธิรูป ๑ กับภิกษุบริษัทยังเป็นอันมากพากันออกไปเมืองลังกา
 ไปอุปสมบทแปลงเป็นสังฆนิกาย ๑๒๐๐๐ คน เชยลีมาแม่น้ำกลยาณ
 ในสำนักพระวันรัตนมหาเถร เมื่อวันเสาร์ขณสิบสองค่ำเดือนแปด
 อุตราชอ ๒ มะโรงจตุรคักราช ๑๗๖ พ.ศ. ๑๗๖๗ แล้วศึกษาธรรมวินัย
 อยู่ในลังกาหลายปี เมื่อกลับมาได้นิมิตพระมหาเถระชาวลังกา
 ค่าย ๒ รูป ชื่อพระมหาวิกรมพาหุรูป ๑ พระอุดมบุญญารูป ๑ มาชนที่
 กรุงศรีอยุธยา ก่อน แล้วแยกย้ายกันไปเที่ยวตั้งนิกายลังกาชนนิก
 นิกาย ๑ ดังนี้ พิศวาทความประกอบกับทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่า
 ที่ได้พบในชั้นหลัง ข้าพเจ้าเข้าใจว่าพระสงฆ์พวกที่ออกไปแปลงมา
 ใหม่ เห็นจะปฏิบัติเคร่งครัดยิ่งขึ้นไปกว่าพระสงฆ์ในพนเมืองที่ได้
 แปลงเป็นนิกายลังการวมมาแต่ก่อน เมื่อกลับมาถึงประเทศเดิม
 ทำให้คนทั้งหลายเกิดความเลื่อมใสศรัทธามาก แม้แต่ที่สมเด็จพระ
 พระบรมไตรโลกนาถเสด็จออกทรงผนวช ข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะเกี่ยว
 แก่พระสงฆ์นิกายที่ไปแปลงมาใหม่นี้ ๑๒๐๐๐ คน ไม่ห่างไกลกันนัก

ว่าโดยย่อ พระสงฆ์ไทยได้คุ้นเคยสนิทสนมกับพระสงฆ์ลังกา เมื่อ
 แรกรัชกาลที่พระสงฆ์ลังกาเข้ามาในครั้งกรุงสุโขทัย แล้วเห็นห่าง
 เนือยไปเสียคราว ๑ มีพระสงฆ์ไทยพวกนี้ไปรัชกาลที่ลังกาเข้ามาใหม่อีก
 จึงเคร่งครัดแข็งแรงขึ้นอีกคราว ๑ พระสงฆ์นี้ภายหลังเข้ามาใหม่มีพิเคราะห์
 ความหลักฐาน ที่ได้พบในพงศาวดารแลในทำเนียบข้าพเจ้าเข้าใจว่าจะ
 เป็นพระสงฆ์ซึ่งเรียกว่าคณะป่าแก้ว ทำเนียบในกรุงชื่อนี้ จะเห็นได้
 ทว่าสมเด็จพระวันรัตน์อยู่วัดป่าแก้ว คือวัดคณะป่าแก้ว ดังเช่นที่เรียก
 ในทำเนียบสุโขทัยว่า วัดไตรภูมิป่าแก้ว ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่า จะเรียก
 ชนที่หลัง เติมชื่อวัดไตรภูมิ ครั้นพวกคณะป่าแก้วไปตั้งจึงเรียกว่า
 วัดไตรภูมิคณะป่าแก้ว ความที่กล่าวขอมหลักฐาน ด้วยข้าพเจ้าได้
 พยหนังสือครั้งกรุงเก่าที่เมืองนครศรีธรรมราช เมืองพทลงหลายฉบับ
 ในบรรดาหนังสือที่ขอมชื่อช่อวัด เขียนชื่อคณะป่าแก้วไว้ท้ายช่อวัด
 ทุกฉบับ ดังเช่นวัดเขียนคณะป่าแก้ว วัดสระทึงคณะป่าแก้ว เป็นต้น
 คำว่า ป่าแก้ว เป็นภาษาไทย แผลมาจากคำ วันวันัน ภาษามคธ
 เป็นแน่ไม่มีที่สงสัย ในหนังสือรามัญสมณวงศ์ เมื่อกล่าวถึงชื่อพระ
 มหาเถระที่เป็นสังฆนายกในลังกา ก็เขียนว่า พระวันันมมหาเถระ
 ทุกแห่ง มีใครเขียนว่า วันันตะ เรืองนามพระวันันัน ข้าพเจ้าจะ
 อธิบายต่อไปข้างหน้า ในที่นี้จะลงเนื้อเห็นเป็นยุติแล้วว่า เมื่อพระสงฆ์ทาง
 ประเทศนั้นออกไปแปลงคราวหลัง จึงไปไถ่มาวันวันันันเข้ามาแปลเป็น
 ภาษาไทยว่า คณะป่าแก้ว คณะสงฆ์ในกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่มีพวก
 นิายกป่าแก้วเข้ามาจึงเกิดเป็น ๑ คณะ คือ คณะเดิมคงตามแบบแผน

ข้างสุโขทัย เรียกว่าคามวาสีคณะ ๑ อรัญวาสีคณะ ๑ จัดการปกครอง
 พระสงฆ์คณะป่าแก้วแยกออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก เรียกว่าคณะคาม
 วาสีฝ่ายขวา ทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่า ซึ่งปรากฏมาถึงกรุง
 รัตนโกสินทร์นี้ จึงปรากฏเป็น ๓ คณะ แลเวียนลำดับกันชอยกลดถึง
 ก็คือ (๑) คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย (๒) คณะอรัญวาสี แล (๓) คณะ
 คามวาสีฝ่ายขวา เห็นได้โดยลำดับในทำเนียบดังนี้ ว่าคณะคามวาสี
 ฝ่ายขวาคงจะเป็นคณะที่ขึ้นทีหลัง แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร
 รัชสมัยพระราชทิพยเทวี ซึ่งกรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงชำระเมื่อ
 รัชกาลที่ ๔ ท่านระโก๋ทรงพยหลักฐานอันใด ข้าพเจ้ายังไม่ทราบ ท่าน
 ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับนั้นว่า มูลเหตุที่จะ
 แยกคณะสงฆ์เป็น ๒ คณะ เกิดขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา
 ธิราช เมื่อราวรัชกาลสุโขทัย ๗๕๖ พ.ศ. ๒๓๒๗ ว่าในครั้งนั้นพระเจ้า
 หงสาวดีไชยสิงห์ หรือที่เรียกอีกพระนาม ๑ ว่านันทราชา เห็นสมเด็จพระ
 พระนเรศวรเข้มแข็งในการสงคราม เกรงจะชักนำให้เมืองไทยเป็น
 ข้าศึกชน จึงลวงให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปเมืองหงสาวดี ให้พระยา
 เกียรติ พระยาพวาม เป็นไส้ศึกลงมารับเสด็จสมเด็จพระนเรศวรที่
 เมืองแครง แลแต่งกองทัพมาข่มขู่ทางไว้ หวังจะทำร้ายสมเด็จพระ
 นเรศวรเวลายกขึ้นไปไม่ให้ทันรู้พระองค์ พระยาเกียรติ พระยาพวาม
 เอาความลับมาแจ้งต่อพระมหาเถร คั้นฉ่องผู้เป็นอาจารย์ของตนที่เมือง
 แครง พระมหาเถรคั้นฉ่องเห็นว่าสมเด็จพระนเรศวรจะเป็นอันตรายโดย
 หาคความผิดมิได้ มีความสงสาร จึงมาทูลความให้ทรงทราบ สมเด็จพระ

พระนเรศวรน้อยพระเอกทัศที่พระเจ้าหงสาวดีทำทวารวิเศษไว้ จึงประกาศ
 ทำสงครามกับกรุงหงสาวดีในเมืองแครงนั้น แล้วทรงปรารภถึงพระ
 มหาเถรคันฉ่อง แลพระยาเกียรติ พระยาพราหมณ์ โดยทรงพระราชดำริห์
 เห็นว่า ถ้าอยู่ค้ำอยู่ในพระราชอาณาจักรของพระเจ้าหงสาวดี ก็จะไม่
 พันราชภัย จึงทรงชักชวนให้เข้ามาอยู่เสียในกรุงศรีอยุธยา พระมหา
 เถรคันฉ่องแลพระยาเกียรติ พระยาพราหมณ์ เห็นชอบตามพระราชบริหาร
 จึงอพยพญาติโยมแลสมัครพรรคพวกตามเสด็จ สมเด็จพระนเรศวรเข้ามา
 กรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงระลึกถึงคุณูปการ
 ซึ่งพระมหาเถรคันฉ่องได้ช่วยแก้ไขให้พระราชโอรสพ้นภัยอันตราย จึง
 ทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช ครองวัดมหาธาตุ
 มีราชทินนามว่า สมเด็จพระอริยวงศญาณ ครั้นนั้นจึงแย่งคณะสงฆ์ออก
 เป็น ๓ คณะ เรียกว่าคณะเหนือ ให้ขึ้นในสมเด็จพระอริยวงศญาณคณะ ๑
 เรียกว่าคณะใต้ ให้ขึ้นในสมเด็จพระวันรัตน์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราช
 เกิมคณะ ๑ ขอนข้าพเจ้าได้กราบทูลทูลหาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีรับสั่งว่า ทรงพิจารณาเห็นเหตุ
 หลายประการ ซึ่งทรงพระดำริห์ว่าความจริงจะไม่เป็นอย่างที่กล่าวใน
 หนังสือพระราชพงศาวดาร เพราะพระมหาเถรคันฉ่องนั้นเป็นมอญนอก
 ซึ่งคนไทยไม่ได้ แลไม่มีรู้จักขนบธรรมเนียมไทย ถึงจะมีคุณูปการแก่
 สมเด็จพระนเรศวรสักเพียงไร ซึ่งว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชา
 ะทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เป็นประธานแก่สงฆ์วิสัยทั่วไป
 หรือแม้จะเป็นแต่เพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ ก็ยังคัมภีร์บัญชาการไม่ได้
 ไม่ต้องช่วยกล่าวไปถึงว่า อาจจะเป็นเหตุฝ่าฝืนความนิยมของพระสงฆ์

ไทยทั่วไป อนึ่งถ้าจะเทียบด้วยชนธรรมเนียมนายพระราชอาณาจักร
 ครั้งกรุงเก่า ตามที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร การที่ตีชาว
 ต่างประเทศเป็นชนนาง ยกตัวอย่าง เช่นพระยาเกียรติ พระยาพรหมซึ่ง
 ตามเสด็จสมเด็จพระนเรศวรมหาราชด้วยในคราวนั้นเอง ก็ให้เป็นแต่หัวหน้า
 ว่ากล่าวแต่พวกมอญที่ร่วมชาติแลภาษาของตน ตั้งแซกเป็นพระยาพัว
 ก็ว่าแต่พวกแซก ตั้งย่นเป็นออกยาเสนาพิมุข ก็ว่าแต่พวกย่น ตั้งจัน
 เป็นที่ไซภูก็ ก็ว่าแต่ส่วนพวกจีน ชาวต่างประเทศใดเป็นชนนางผู้ใหญ่
 ในตำแหน่งสูง มีแต่เจ้าพระยาวิชเยนทร์ ได้ว่าที่สมุหนายกคนเกี่ยว
 เรื่องของเจ้าพระยาวิชเยนทร์ก็ปรากฏชัดว่า ได้เข้ามาอยู่เมืองไทย
 ช้านาน รู้ภาษาแลชนธรรมเนียมไทยซัดเจน เป็นชนนางตำแหน่ง
 ตำแหน่งไปโดยลำดับที่สุดจึงได้ว่าที่สมุหนายก ไม่ได้ตั้งแต่แรกเมื่อยัง
 ไม่รู้ภาษาแลชนธรรมเนียม อีกประการ ๓ ทรงพระดำริให้เห็นว่านาม
 สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ พิจารณาโดยทางภาษาเห็นเป็นนามใหม่
 นำระพมในชั้นหลังลงมา ไม่ถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
 ชื่อที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงตั้งพระมหาเถรคันฉ่องเป็นพระ
 ราชาคณะนั้น เชื่อได้ว่าเป็นความจริงเป็นแน่ แต่อย่างสูงก็เห็นจะเป็น
 เพียงเจ้าคณะมอญ อย่างพระสุเมธจารย์ ไม่กว่านั้น จะเป็นเพราะเหตุ
 ที่ปรากฏว่า ไพรกให้ไปอยู่ที่พระมหาธาตุ ๆ เป็นที่สถิตย์ของสมเด็จพระ
 พระสังฆราช จึงพาให้เข้าไปว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
 ตั้งพระมหาเถรคันฉ่องเป็นสมเด็จพระสังฆราช ว่าคณะเหนือ

ข้าพเจ้าเห็นว่าพระกระแสน้ำดำริห์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงในเรื่องนี้ ประกอบด้วยหลักฐานสมเหตุผล ความจริงเห็นจะเป็นเช่นทรงพระดำริห์ แลยังเห็นข้อไปว่า ที่ในพระราชพงศาวดารสมัยพระราชหัตถเลขา ว่าแบ่งคณะสงฆ์เป็นคณะเหนือคณะใต้ เมื่อครั้งพระมหาเถรคันฉ่องเข้ามาานั้น กุทัากัจะผิดอีก ด้วยทำเนียบสมณศักดิ์ทรงเก่า แม้ในชั้นหลังที่ได้ยวยงเรียกว่าคณะคามวาสี อรัณวาสี มิได้เรียกว่าคณะเหนือคณะใต้ ที่มาจักเป็นคณะเหนือคณะใต้ ข้างที่เรามีเค้ามุตมาแต่ครั้งทรงเก่า แต่น่าจะมาเรียกกันในชั้นกรุงธนบุรี หรือกรุงรัตนโกสินทร์นี้เอง ด้วยเหตุผลดังนี้จะอธิบายข้อไปข้างหน้า

ส่วนตำแหน่งสังฆนายกในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ถ้าพิจารณาที่ความเคาเงอนในทำเนียบที่ยังปรากฏสืบต่อมา ข้าพเจ้าเข้าใจว่าผิดกับครั้งสุโขทัยที่มาจักเป็น ๓ ชั้น คือ ชั้นต่ำเป็นพระครู ถัดขึ้นไปเป็นสังฆราช ๒ ชั้นคงตามแบบอย่างครั้งสุโขทัย แต่คงเพิ่มขึ้นอีกชั้น ๑ ซึ่งเป็นสมณศักดิ์สูงสุด เรียกว่า “สมเด็จพระสังฆราช”

คำแลยศัพท์เรียกว่า “สมเด็จพระ” เราเอามาจากเขมรเป็นแน่ หนังสือที่แต่งครั้งสุโขทัยไม่ได้พบใช้คำว่าสมเด็จในที่ใด ๆ เลย แม้นำพระนามพระเจ้าแผ่นดิน ก็ไม่ได้ใช้คำว่า “สมเด็จ” ฟังมาใช้ในชั้นกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะอยู่ใกล้เมืองเขมรกว่าสุโขทัย แลได้เมืองเขมรกวาคัดอันผู้คนเข้ามาหลายคราว คงจะได้แยบแผนประเพณีเขมรเข้ามาใช้ จึงเอาคำสมเด็จมาใช้ ในสมณศักดิ์สังฆราช

ซึ่งเป็นอย่างสูงศักดิ์ คำว่า สังฆราชชั้นนี้เอง มาถึงชั้นกรุงศรีอยุธยา
เป็นราชธานี ก็เข้าใจว่า มาแก้ไขไข่ออกไปเป็นอีกอย่าง ๑ เรียกว่า
สังฆราชาคณะ หรือ ราชาคณะ เพราะตำแหน่งสังฆราชครั้งสุโขทัย
เมืองหนึ่งมีแต่องค์เดียว เป็นสังฆปริณายกตลอดเขตราชอาณาจักร หรือ
ตลอดเขตหัวเมืองใหญ่ แลเมืองประเทศราช ครั้นถึงกรุงศรีอยุธยา
เจ้าคณะหัวเมืองใหญ่ยังคงเป็นสังฆราชา เจ้าคณะเมืองน้อยก็ยังคงเป็น
พระครูตามเดิม ส่วนสังฆปริณายกยกขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพิ่ม
อำนาจให้ว่ากล่าวออกไปจนถึงหัวเมือง ยังมีพระครูที่อยู่ในราชธานี ซึ่ง
ไต่ว่ากล่าววัดมากบ้างน้อยบ้าง หรือเป็นหัวหน้าว่ากล่าวพระสงฆ์ต่างชาติ
ต่างภาษา เช่นมอญแลลาว เป็นต้น พระเจ้าแผ่นดินมีพระราชประสงค์
จะยกตำแหน่งพระครูที่ว่าคณะในราชธานีให้สูงขึ้นเท่ากับสังฆราชหัวเมือง
จึงยกขึ้นเป็นสังฆราชาคณะ ที่เราเรียกว่าพระราชาคณะทุกวันนี้ ในชั้น
กรุงเก่าจึงมีตำแหน่งสังฆนายกเป็น ๓ ชั้น คือสมเด็จพระสังฆราช พระ
สังฆราชาคณะ แลพระครู กิ่งอธิบายมานี้

ส่วนราชทินนามนั้น นอกจากที่ปรากฏในทำเนียบครั้งสุโขทัย
ก็กล่าวมาแล้ว ได้พบราชทินนามของสังฆนายกชั้นสูงในหนังสือเก่า
มีอยู่ ๒ นาม คือ พระพุทธโฆษาจารย์ กับ พระวันรัตน์ นามพระ
พุทธโฆษาจารย์ ได้พบในหนังสือพงศาวดารเห็นชื่อว่าอัยยักเขารังแรง
เมืองสุวรรณโคตร (องค์ที่ไปห้ามทัพพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก เรื่อง
พระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎก ข้าพเจ้าจะไม่วินิจฉัยในที่นี้ แลคงให้
ปรากฏคำว่า นามพระพุทธโฆษาจารย์นี้เป็นนามที่มีมาในสยามประเทศ

เก่าแก่ नाम ๓) ยังพบในที่อื่นอีก ๒ แห่ง คือ ในหนังสือราชโฆวาทชาตก
 ว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อยู่ที่วัดเกษม แดงถวายสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราช เมื่อปีเถาะจุลศักราช ๓๐๓๗ พ.ศ. ๒๒๓๘ อีกแห่ง ๑ พบใน
 หนังสืออรรถดรรชนีว่า ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา มี
 ราชบุรุษแก่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดเทพธัมพรชัย สมเด็จพระ
 พุทธโฆษาจารย์ของเข้านี้ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ว่าเป็น
 อาจารย์ของเจ้าฟ้าตรีสุนทร พระราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชา
 ประกอบกันด้วย ส่วนนามพระวันรัตน์ ปรากฏครั้งแรกในหนังสือ
 พระราชพงศาวดาร ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ต่อมาใน
 หนังสือพระราชพงศาวดาร ฉะเพาะฉัยพระราชหัตถเลขา ปรากฏ
 นามสมเด็จพระวันรัตน์ในเรื่องตั้งพระมหาเดรัจฉานต้อง ถึงกล่าวมาแล้ว
 อีกแห่ง ๑ ปรากฏนามสมเด็จพระวันรัตน์ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร ว่า
 เข้าไปถวายพระพรขอพระราชทานโทษข้าราชการ ซึ่งมีความผิดครั้งตาม
 เสด็จไม่ทันทรงทำโทษหักถักกับพระมหาอุปราชหงสาวดี อีกแห่ง ๑
 ปรากฏในหนังสือเรื่องเมืองไทย ที่มองซิเออร์ลาลูแบร์ราชทูตฝรั่งเศส
 แดง ว่าเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น พระวันรัตน์เป็น
 สมเด็จพระสังฆราชที่มหาสงฆปรินายก

นาม พระพุทธโฆษาจารย์ แล พระวันรัตน์ ๒ นามนี้ไทยเราได้มา
 จากลังกาเป็นแน่ไม่สงสัย เพราะนามพระพุทธโฆษาจารย์ เชื่อ
 ได้ว่ามาแต่ نام พระพุทธโฆษาจารย์ชาวเมืองพุทธคยาในมัธยมประเทศ
 ซึ่งเป็นผู้เชียวชาญคุณถุระ ได้ออกไปเมืองลังกาไปแปลหนังสืออรรถ

กถาจากภาษาสิงห์ กลายเป็นภาษามคธ แลก็ได้แต่งหนังสือขึ้นไว้หลาย
 คัมภีร์ คือ หนังสืออรรถกถาธรรมบท แลหนังสือวิสุทธิมรรค เป็นต้น
 เป็นนามซึ่งถือว่ามีเกียรติคุณอย่างสูงที่สุดในทางคันถธุระ ส่วนนามพระ
 วัณรัตน์นั้น ปรากฏในหนังสือรามัญสมณวงศ์ ว่าเป็นราชทินนามสำหรับ
 สังฆปริณายกในลังกาทวีปมาช้านานองค์ ๑ เหมือนกัน สมเด็จพระ
 สังฆราชวัคฺราชประคิษฐุท่านเคยอธิบายแก่ข้าพเจ้าครั้ง ๑ ว่า นามวัณรัตน์
 นี้แปลว่าผู้ ยืนถืออยู่ในป่า เพราะนามแปลความดังนี้ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่า
 น่าจะเป็นนามสำหรับสังฆนายกฝ่ายอรัญวาสี เพราะฉะนั้น ครั้งกรุงศรี
 อโยธยาเป็นราชธานี ในชั้นต้นเมื่อยังแบ่งคณะสงฆ์เป็นฝ่ายคามวาสี
 คณะ ๑ อรัญวาสีคณะ ๑ นั้น นำเข้าใจว่าเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีจะมี
 ราชทินนามว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ส่วนเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี
 เดิมจะมีราชทินนามว่า สมเด็จพระวัณรัตน์ องค์ไหนเป็นผู้มีพรรษาอายุ
 มาก องค์นั้นก็จะได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะเช่นนั้นจึงปรากฏนาม
 สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สมเด็จพระวัณรัตน์บ้าง ในหนังสือ
 พระราชพงศาวดารครั้งกล่าวมา ความสันนิษฐานชั้นนี้ สมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย
 ต่อเมื่อคณะชานแคว้นมากขึ้นในกรุงเก่าแลหัวเมืองชุกชุมได้ชั้นหลัง ต้อง
 แยกคณะคามวาสีออกเป็น ๒ คณะ จึงเอาตำแหน่งพระวัณรัตน์ไปเป็น
 เจ้าคณะใหญ่คามวาสีฝ่ายใต้ ตั้งนามเจ้าคณะอรัญวาสีขึ้นใหม่ว่า พระ
 พุทธาจารย์ (เห็นจะเทียบด้วยนามพระพุทธโฆษาจารย์ ฟังเขียนเป็น
 พุทธาจารย์เมื่อในรัชกาลที่ ๔ กรุงรัตนโกสินทร์เอง)

ชื่อซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ประทานกระแสพระดำริที่ว่า
 นามสมเด็จพระอริยวงศญาณ พิศาวะห์ในทางภาษาเป็นนามใหม่
 เห็นว่าจะฟังมีขึ้นภายหลังนั้น ข้าพเจ้ามาใคร่ครวญดูตามเรื่องที่ปรากฏ
 ในพงศาวดาร ออกกระแสเห็นเค้าเงื่อนว่านามสมเด็จพระอริยวงศญาณ
 จะมีขึ้นเมื่อใด ะกดว่าความสันนิษฐานลงไว้ในที่นี้ คือเมื่อพระกา
 รุสคักราช ๑๓๑๕ พ.ศ. ๒๒๘๐ ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษา ครั้นนั้นใน
 ลังกาทวีปสิ้นสมณวงศ์ เหตุด้วยเสียมเมืองแก่พวกมิชชานทิวรี้ ครั้นพระ
 เจ้ากคคสิริราชสัทได้ครองราชสมบัตินเมืองลังกา ทั้งราชอาณาจักรอยู่
 ณสิงห์ขันธ์นคร (คือที่เรียกว่าเมืองแฉกคัททวนนี้) มีพระราชประสงค์
 จะทรงตั้งสงฆมณฑลให้กลับมีขึ้นในสิงห์ทวีปอย่างเดิม จึงแต่งราชทูต
 ให้เชิญพระราชสาส์นเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา ทูลขอพระมหาเถระภิก
 ขณะสงฆ์ออกไปให้บวรพชาอุปสมบทแก่ชาวสิงห์ พระเจ้าบรมโกษา
 ไปรคให้อาราธนาพระราชาคณะ ๒ องค์ คือพระอุษาพิงค์ ๑ พระอริย
 มุนีองค์ ๑ กับพระสงฆ์อีก ๑๒ รูป ออกไปให้บวรพชาอุปสมบท ตั้ง
 สงฆมณฑลในสิงห์ทวีป พระอุษาพิงค์กับพระอริยมุนีออกไปอยู่เมืองลังกา
 ได้ ๖ ปี ถึงปีเถาะจุลศักราช ๑๓๒๓ พ.ศ. ๒๓๐๒ ในแผ่นดินพระเจ้า
 เอกทศิ์ ตั้งพระราชาคณะออกไปอีก ๒ องค์ คือ พระวิสุทธาจารย์ ๑
 พระวรวณฺฑมุนี ๑ กับพระสงฆ์อีก ๓ รูป ไปเปลี่ยนพระสงฆ์ซึ่งไป
 คราวพระอุษาพิงค์ พระสงฆ์ทั้ง ๒ พวกออกไปค้างอยู่ที่เมืองลังกา จนย
 มะโรงจุลศักราช ๑๓๒๒ พ.ศ. ๒๓๐๓ พระอุษาพิงค์มรณภาพเสียที่เมือง

ลังกา ได้กลับมารุ่งศรีอยุธยาแต่พระอริยมุนี พระวิสุทธิจารย์ พระ
 วรรณมุนี พระอริยมุนีเป็นหัวหน้าสงฆ์หมื่นนี้ ซึ่งทรงมีความชอบมาก
 ที่เกี่ยว เพราะได้อิสสระออกไปตั้งต่างตำบลต่างแดน แลได้ไปประดิษฐาน
 พระสงฆ์สยามวงศ์ขึ้นเป็นประธานในสิงห์ทวีป พระอริยมุนีได้ออกไป
 อยู่ในลังกาถึง ๗ ปี คงจะได้ความรู้ในทางภาษาแลขนบธรรมเนียม
 ข้างลังกาเข้ามามาก ประกอบด้วยความชอบดังกล่าวมาแล้ว เป็นการ
 สมควรแท้ ที่จะได้รับพระราชทานเกียรติยศเป็นอย่างสูง ขรอยสมเด็จพระ
 พระเจ้าเอกทัศทรงตั้งพระอริยมุนีขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่เพื่อ
 จะให้คงนามตามที่ปรากฏเกียรติยศอยู่ในลังกาทวีป จึงตั้งราชทิน
 นามสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี
 อนุโลมก่อนามเดิมที่เรียกว่าพระอริยมุนี นามสมเด็จพระอริยวงศาน่าจะ
 มีขึ้นครั้งนี้เป็นปฐม จึงเลยเป็นแบบต่อมา ที่มากลายเป็นสมเด็จพระ
 พระอริยวงศญาณ เห็นจะมาแต่ ในครั้งกรุงธนบุรีแลกรุงรัตนโกสินทร์นี้
 ทราบว่าฟังก่อนามเป็นสมเด็จพระอริยวงศาศกตญาณ เมื่อตั้งพระพิมล
 ธรรม (อยู่) ในรัชกาลที่ ๔ นี้เอง ความสันนิษฐานเรื่องนามสมเด็จพระ
 พระอริยวงศ์ คงแสดงมานี้ แสดงโดยอักษะในมติแท้ อาจจะมีค
 ใต้ เมื่อท่านผู้ใดได้พบหลักฐานเป็นอย่างอื่นแน่นอน ก็จงแก้ไขให้
 ถูกต้อง เทอญ

ข้าพเจ้าเข้าใจว่า วิธีปกครองคณะสงฆ์แลสมณศักดิ์ที่กระทำเนิรมา
 โดยลำดับดังกล่าวมานี้

ในหอพระสมุทวชิรญาณ มีหนังสือทำเนียบสมณศักดิ์แลคณะ
สงฆ์ครั้งกรุงเก่าอยู่หลายฉบับ แต่เมื่อตรวจดูเห็นเป็นหนังสือฉบับเดียว
ลอกคัดทำ ๆ กันมา ข้าพเจ้าจึงได้เลือกเอาฉบับ ๑ ซึ่งเป็นฉบับหลวง
เห็นจะเขียนเมื่อในราวรัชกาลที่ ๑ หรือรัชกาลที่ ๒ ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์
มาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

ตำแหน่งพระราชอาคันในกรุงนอกกรุง

ครั้งกรุงเก่า

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณราชาธิบดี อยู่วัดหน้าพระธาตุ เป็นเจ้า
คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย มีถานานุกรม ๓๐ รูป คือ พระครูสุตยาปลัดคณา
พระครูเลวียงปลัดซ้าย ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรวม ๑
พระครูเทพสิทธิเทพาธิบดีค้ำถวดขวา ๑ พระครูศรีสุนทรภากษรวิจิตรค้ำถวด
ซ้าย ๑ พระครูเมธังกร ๑ พระครูวงศา ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครู
โฆฎีกา ๑ เป็น ๓๐ รูป และมีพระราชอาคันเป็นคณะชน ใน

พระพิมลธรรม	อยู่วัดรามาวาส	เป็นคณะรอง ๑
พระเทพกวี	อยู่วัดพระราม	๑
พระพรหมมุนี	อยู่วัดราชประดิษฐาราม	๑
พระราชมุนี	อยู่วัดกุฎีเขาทอง	๑
พระปรารกรม	อยู่วัดหน้าพระเมรุ	๑
พระราชาภิ	อยู่วัดวรโพธิ์	๑
พระศรีสมโพธิ	อยู่วัดกัลยาณมิตร	๑

พระพากลเดร	อยู่วัดศรีอโยธยา	๑
พระญาณสิทธิ์	อยู่วัดสังฆมุต	๑
พระอภัยสรณ	อยู่วัดยาผ้าย	๑
พระอภัยสารท	อยู่วัดยาใน	๑
พระอนุรท	อยู่วัดท่าทราย	๑
พระโชติบาล	อยู่วัดวากแคะ	๑
พระศรีสังญาณมุนี	อยู่วัดพญาแมน	๑
พระธรรมนิโรธ	อยู่วัดกระษัตรา	๑
พระญาณรักชิต	อยู่วัดสังกะทา	๑
พระไตรสรณะธัช	อยู่วัดจอมปลี	๑
อนึ่งคณะหัวเมืองฝ่ายเหนือ	ขึ้นคณะคามวาสฝ่ายซ้าย	ใน

พระครูมหามงคลเทพมุนีศรี

เมืองยี่น	รัคนไพรวันยี่นคปะประเทศ เจ้าคณะ ๑ พระครูมงคลวิจิตรแห่งวาง ๑ พระครูพุทธยอด รัญาพระพุทธยาท ๑	}	๓
คปะประเทศ			
เมืองลพบุรี	พระครูบุญญามหากัสสุนทรที่สังฆราชา		๑
ตำบลปากโมกข์	พระครูพุทธไสยาสน์รักชิตญาณมุนี		๑
เมืองวิเศษไชยชาญ	พระครูราชกวีโมกข์		๑
เมืองนนทบุรี	พระครูนนทสิริมหาปัญญา		๑
เมืองธนบุรี	พระครูธนราชมุนี		๑

เมืองพรหมบุรี	พระครูพรหมนครบรมมณี	๑						
เมืองอินทบุรี	พระครูอินทขาทิวรญาณ	๑						
เมืองสรรคบุรี	พระครูสันตทานวาทมณี	๑						
เมืองสิงห์บุรี	พระครูสิงห์บุรีพทฺธไสยาสน์	๑						
เมืองไชยนาท	พระครูอินทโมลีศรีบรมอาศ	๑						
ค่ายหลวงรามมูล	พระครูชากีสติธิ โคม	๑						
เมืองอภัยธานี	พระครูอนโถมณี	๑						
เมืองมโนรมย์	พระครูมโนรมย์มณี	๑						
เมืองนครสวรรค์	พระครูญาณขจร	๑						
เมืองพิษณุโลก	พระสังฆราชา	<table border="0" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr> <td rowspan="4" style="font-size: 3em; vertical-align: middle;">}</td> <td>ชินคณ</td> <td rowspan="4" style="font-size: 3em; vertical-align: middle;">}</td> </tr> <tr> <td>พิษณุโลก</td> </tr> <tr> <td></td> </tr> <tr> <td></td> </tr> </table>	}	ชินคณ	}	พิษณุโลก		
}	ชินคณ			}				
	พิษณุโลก							
เมืองชุมศรีสำแดง	พระครูศิริमानนท์							
เมืองชุมแสงสงคราม	พระครูธีรมณี							
เมืองนครไทย	พระครูธรรมเสนา							
เมืองสุโขทัย	พระสังฆราชา	๑						
เมืองสว่างบุรี	พระครูสว่างคมนตรี ที่สังฆราชา	๑						
เมืองนครราชสีมา	พระครูวิบูลย์กิจวิจิตรมณี ที่สังฆราชา	๑						
	เมืองไม่มีพระครู							
เมืองสามโคก	เมืองเพชรบูรณ์	๑						
เมืองนครชุม	เมืองพิจิตร	๑						
เมืองชัยภูมิ	เมืองหล่ม	๑						
เมืองกำแพง	เมืองชาติตระการ	๑						

เมืองไชยขาคาส	๑	เมืองสวรรคโลก	๑
เมืองสระบุรี	๑	เมืองพิไชย	๑
เมืองท่าโรง	๑	เมืองบางโพธิ์	๑
เมืองนางรอง	๑	เมืองทุ่งขี้	๑
เมืองพิมาย	๑	เมืองลี้แล	๑
เมืองซีเทพ	๑	เมืองกำแพงเพชร	๑
เมืองตาก	๑	เมืองเชียงใหม่	๑
เมืองเชียงทอง	๑	เมืองเถิน	๑
เมืองจอมทอง	๑	เมืองหวด	๑

พระพุทธรูป อยู่ที่วัดโบสถ์ราชคเษะ เป็นเจ้าคณะกลาง
ฝ่ายธรรมาวาส ไต่บังคัมภีร์ชาพระสงฆ์ ฝ่ายสมณะวิยสนา อนึ่งตามท
เสด็จพระราชดำเนินเรือออกนอกพระนครก็ออกไปโดยเสด็จ มีพระราชอาคณ
เป็นคณะชั้น ในนี้

พระญาณไตรโลก	อยู่ที่วัดโรงธรรม	เป็นคณะรองฝ่าย ธรรมาวาส	๑
พระอภัย	อยู่ที่วัดกุฎี		๑
พระญาณโพธิ์	อยู่ที่วัดเจ้ามอญ		๑
พระธรรมโกษา	อยู่ที่วัดประโคน		๑
พระเทพมุนี	อยู่ที่วัดกุฎีขาว		๑
พระเทพโมลี	อยู่ที่วัดสมณโกฏ		๑
พระธรรมกิตติ	อยู่ที่วัดมเหยงคณ์		๑

อนึ่ง พระครุฝ่ายสมณะวิษัณนา แลพระครุเจ้าคณะรามัญ
 พระครุเจ้าคณะลาวทั้งปวงกัก ขันคณะธรรมาวาสสัน อีกพระสงฆ์
 ชงเป็นฝ่ายสมณะวิษัณนาอันอยู่ในกรุง แลแขวงจังหวัดหัวเมืองปากใต้
 ฝ่ายเหนืออีกดี แลอยู่ในบ้านนอกขันคณะธรรมาวาสสัมคม แต่พระครุ
 ตำแหน่งหัวเมืองมิได้ ขันคณะธรรมาวาส

พระวันรัตน์ อัญญาแก้ว เป็นเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายขวา มีถา
 นุกรม ๓๓ รูป คือ พระครูปลัด ๓ พระครูวินัยธร ๓ พระครูวินัยธรรม ๓
 พระครูพรหมสุริยคุณ ๓ พระครูอมรสิทธิ์คุณสุวชัย ๓ พระครู
 ธรรมคุณ ๓ พระครูพุทธบาล ๓ พระครูญาณกิจ ๓ พระครูสังฆวิจิตร ๓
 พระครูสมุห์ ๓ พระครูใบฎีกา ๓ เป็น ๓๓ รูป และมีพระราชคณะ
 เป็นคณะอื่น ใน

พระธรรมโศภน	อัญญาธรรมนิกราช เป็นคณะรอง	๓
พระธรรมไตรโลก	อัญญาสุธาสุวรรณ	๓
พระธรรมเจดีย์	อัญญาสวนหลวงสยสุวรรณ	๓
พระโพธิวงค์	อัญญาสวนหลวงค่างคาว	๓
พระธรรมวิโรจน์	อัญญาโพธาราม	๓
พระนารถ	อัญญาศีล	๓
พระพุทธโฆษา	อัญญาพุทธโศภน	๓
พระวิเชียรเดว	อัญญาไชยวัฒนาราม	๓
พระธรรมสารเดว	อัญญาปราสาท	๓
พระญาณสมโพธิ	อัญญาภาคอง	๓

๑. วัดนี้เรียกอีกนามหนึ่งว่า วัดใหญ่ไชยมงคล

พระอริยโคกม	อัยยัคแก้วฟ้า	๓
พระอริยวงศมุนี	อัยยัควรเชษฐ	๓
พระอริยมุนี	อัยยัควราชพร	๓
พระนิกรม	อัยยัควังไชย	๓
พระนิโครธญาณ	อัยยัคัลลชกข์อง	๓
พระญาณรังษิ	อัยยัคัสาคคีชน	๓
พระอริยรัช	อัยยัคางกรม	๓

อนึ่งคณะหัวเมืองปากใต้ ก็นั้นคณะคามวาสีฝ่ายขวา ใน

เมืองสมุทรปราการ	พระครูญาณกิตติราชมุนี	๓
เมืองชลบุรี	พระครูชลธารามคามุนี	๓
เมืองสาครบุรี	พระครูธรรมเสนามคามุนี	๓
เมืองสมุทรสงคราม	พระครูมหาสิทธิการญาณ วิจิตรวิจิตรมุนี	} ๒
	พระครูสมุทพิไชยอภัยมุนี	
	พระครูสุวรรณมุนี ที่สังฆราชา	} ๕
	พระครูขจรสถานคีรี	
เมืองเพชรบุรี	พระครูญาณเพชรรัตน	
	พระครูศีลสังวร	
	พระครูสุชาติเมธา	
เมืองกาญจนบุรี	พระครูวามัญญาธิบดี	} ๒
	พระครูอินทามุนี	
เมืองยางลุมพ	พระครูสุวรรณรังษิมุนี	๓

	พระครูพิบูลย์เกษรคตสังฆราชา	๓	} ๕	
	พระครูธรรมเสนา	๓		
เมืองราชบุรี	พระครูมงคลวิจิตร	๓		
	พระครูอินทเสนา	๓		
	พระครูอภัยมงคล	๓		
เมืองระยอง	พระครูสังฆธรรมวิธานามัน	๓		
เมืองกวัก	พระครูสังฆธรรมจินตคามามัน	๓		
เมืองศรีสวัสดิ์	พระครูพิไชยคีรีศรีสวัสดิ์ราชมัน	๓		
เมืองไทรโยค	พระครูอภัยคีรีศรีสังฆคณาจารย์ญาณมน	๓		
เมืองแก่ง	พระครูธรรมรังษิมหากวี	๓		
เมืองนครนายก	พระครูอภัยนายกมหาราชมน	๓		
เมืองตะเข้เกรว	พระครูญาณรังษิมุนีวงศ์	๓		
เมืองปราจีนบุรี	พระครูสิทธิธรรมคณญาณามัน	๓		
เมืองจันทบุรี	พระครูสังฆราชา	๓		
เมืองนครศรีธรรมราช	พระครู กานแก้ว	๓		
	พระครู การาม	๓		
	พระครู กาศาค	๓		
	พระครู กาคิม	๓		
เมืองฉะเชิงเทรา	พระครูวิเชียรขณญาณามัน	๓	} ๒	
	พระครูวิสุทธิวงศ์จารย์ญาณมน	๓		
เมืองตะกั่ว	พระครูคณขณญาณ	๓		
เมืองตะกั่วทุ่ง	พระครูโฆษาวิสุทธิ	๓		

เมืองฉะ	๓	เมืองมวก	๓
เมืองสงขลา	๓	เมืองพนม	๓
เมืองอุทุมพร	๓	เมืองตะนาวศรี	๓

รวมจำนวนในทำเนียบครั้งกรุงเก่า
 คณะคามวาสีฝ่ายชาย

เจ้าคณะใหญ่			๓
พระราชาคณะในกรุง			๓๗
พระครูหัวเมือง	๒๔	รูป	๒๒ เมือง
หัวเมืองไม่มีพระครู			๒๖ เมือง

คณะอรัญวาสี

เจ้าคณะใหญ่			๓
พระราชาคณะ			๗

คณะคามวาสีฝ่ายชวา

เจ้าคณะใหญ่			๓
พระราชาคณะในกรุง			๓๗
พระครูหัวเมือง	๕๖	รูป	๒๖ เมือง
หัวเมืองไม่มีพระครู			๒๐ เมือง

ทำเนียบสมณศักดิ์แลคณะสงฆ์ครั้งกรุงเก่าฉบับหลวงที่พิมพ์ไว้ใน
 สมุดเล่มนี้ พิศุทธาคณะน่าจะไม่ใช่ตัวทำเนียบเดิม เห็นจะจดไว้ตามคำ
 ให้การของพระภิกษุสงฆ์แลข้าราชการ ซึ่งเป็นผู้รู้แบบแผนครั้งกรุงเก่า

ในเวลาพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรวบรวมคำราชา
ราชประเพณี เมื่อแรกประดิษฐานกรุงรัตนโกสินทร์ บ้างก็ผู้ทช้แข็ง
นั้ระหลายคน แลอาจจะมีหนังสือซึ่งใคร่จดไว้แต่ก่อนนั้นบ้าง มีเหตุ
หลายอย่างซึ่งทำให้คิดเห็นดังกล่าวมานี้ คือ

ข้อ ๑. ราชทินนามสำหรับสังฆนายกตั้งแต่สมเด็จพระสังฆราชลงมา
ในหนังสือนอกแต่คณานามตามทจกไว้หรือจำได้ย่อ ๆ ไม่เต็มสร้อยอย่าง
ทำเนียบ ที่จริงสร้อยนามสังฆนายกมีมาแล้วแต่ครั้งกรุงเก่าเป็นแน่
ข้าพเจ้าได้พบในหนังสือเก่าเรื่องอื่นมีนามพระราชาคณะจกสร้อยไว้เต็ม
บริบูรณ์ถึง ๒ เรื่อง คือ ในหนังสือราชโฆวาทชาดกครั้งแผ่นดินสมเด็จพระ
พระนารายณ์มหาราช ลงนามสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์วัดเทิ่ญผู้แต่ง
หนังสือเรื่องนั้นกล่าวไว้ว่า

“สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณคัมภีร์ ศิววิสุทธิ สัพพิธิ
พิบูลย์ อุตลยพิมล พหลผลสัมฤทธิ วิจิตรคุณาธารวิภิก ลิกชคณศก
คัมภีร์สัมมวาทิ อริญวาสี อธิการบดีโยธาวาราม” ดังนี้แห่ง ๑

พบในหนังสือเก่าที่วัดเขียนเมืองพิทลง เช่นหนังสือเขียนเมื่อค้น
แผ่นดินพระเจ้าเสือ ว่าด้วยพระราชทานที่กลับไปนาในหนังสืออื่นมีนาม
พระราชาคณะเต็มสร้อยถึง ๗ องค์ คือ

๑. พระพิมลธรรม อนันตญาณมหาสวามี ศรีสังฆปริณายก
คิย์ภูกัธรรคคัมภีร์ญาณ สัตถุธรรมราชมนัษพิศร สติคิย์ณรามาวาส

๒. พระนิกรมพาหุ สังฆปริณายก รัตนราชกัวยพิศร อธิการ
วัดวังไชย

๓ พระธรรมเจดีย์ ศรีวิจิตรญาณโลกาจารย์ อธิการ (วัด)
ราชวราหลาราม

๔ พระเทพโมลี ศรีสังฆปริณายก ปิลาภรัตนมหาสวามี (ศรี)
ธรรมไทรโลก โพนีโชติพิชฌามุนี อภัยสรญาณขพิตร อธิการวัด
สมณโกฐาราม

๕ พระปรารกรมพาทมหาสวามี ศรีสังฆปริณายก ปิลาภโลกาสัย
อวิยวงศ์ อธิการวัดพระเมรุราชิการาม

๖ พระเทพกวี ศรีสังฆปริณายก ปิลาภโลกาสัย อธิการ
วัดพระราม

๗ พระสังฆธรรมมุนี คัมภีรญาณตมโชติ พรหมอาจารย์ ศรีสังฆ
ปริณายก อธิการวัดโอบสถ

ข้อ ๒ สังเกตดูในขานูชี้ที่ไต้มานี้ ส่วนตำแหน่งในกรุงเฮาสมณ
คักกิดชนหน้าแต่เจ้าคณะใหญ่กับเจ้าคณะรอง นอกจากนั้นเอาวัดเป็นเกณฑ์
ดูประหนึ่งว่านักชอวัดไหนชนโต ว่าราชาคณะองค์ใดอยู่แลชนคณะไหน
ก็ตกลงในคณะนั้น ไม่ได้ถือเฮาสมณคักกิดเป็นสำคัญ

แต่มีเค้าเงื่อนอย่างหนึ่งในขานูชี้ว่า ในครั้งกรุงเก่าคหเมือนจะ
เอาวัดเป็นหลักแห่งการคณะ มีที่อยู่เฉพาะตำแหน่งแต่สมเด็จพระ
สังฆราชเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายชาย อยู่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุองค์ ๑ สมเด็จพระ
พระสังฆราชเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายชวา อยู่วัดป่าแก้ว (คือวัดใหญ่) องค์ ๑
นอกจาก ๒ องค์คนจะอยู่วัดไหนก็ได้ วัดใดชนคณะไหน พระราชาคณะ
ที่เป็นเจ้าอาวาส จะเป็นฝ่ายคามวาสีก็ตาม อรัญวาสีก็ตาม ที่สุคน

พระราชาคณะมอญกษัตริย์นั้น เว้นแต่ที่มีตำแหน่งเป็นเจ้าคณะ เช่น พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายซ้าย พระธรรมโกศม เจ้าคณะรองคามวาสีฝ่ายขวา เป็นต้น ทกล่าวดวงนี้ด้วยเห็นนามพระราชาคณะคามที่จักไว้ไม่ได้เรียงกันตามยศ แลนามพระราชาคณะฝ่ายวิษัณนา พระราชาคณะมอญแยกกันชั้นคณะซ้ายข้าง ชั้นคณะขวาข้าง วัตถุประสงค์อรัญวาสี มีไม่กี่มากนัก้อย ในกรงเก่าชั้นปลายคงจะแก้ไขมาเป็นเช่นนี้

ข้อ ๓ ชั้นสมณศักดิ์ในกรงครั้งกรงเก่าตอนปลาย สังเกตคานามที่มีในใบอาญาซึ่ง ปรารถนากษัตริย์ในพระราชพงศาวดารที่เลื่อนตำแหน่งพระราชาคณะในครั้งกรุงธนบุรี แลครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเชื่อว่าระคำเนิรคามแบบอย่างครั้งกรงเก่า ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ตำแหน่งพระราชาคณะจักเป็นพระราชาคณะผู้ ใหญ่ชั้น ๑ พระราชาคณะสามัญชั้น ๑ อย่างทุกวันนี้ ผิดกันแต่จำนวน คือ ในครั้งกรงเก่าชั้น ส่วนพระราชาคณะผู้ ใหญ่เห็นระกำหนดเป็น ๔ ชั้น คือ

ชั้นที่ ๑ สมเด็จพระสังฆราชซ้ายขวา ได้แก่สมเด็จพระอริยวงศ์แลสมเด็จพระวันรัตน์

ชั้นที่ ๒ พระพุฒาจารย์ เจ้าคณะใหญ่อรัญวาสี พระพุทธโฆษาจารย์ ทำนองจะเป็นผู้ช่วยมหาสังฆปริณายกหรือเรียกว่าปลัดสังฆราช พระพิมลธรรม เจ้าคณะรองฝ่ายซ้าย พระธรรมโกศม เจ้าคณะรองฝ่ายขวา

ชั้นที่ ๓ พระพรหมมุนี ตำแหน่งนี้ ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าจะอยู่คณะไหนในครั้งกรงเก่า แต่เป็นพระราชาคณะเทียบด้วยชั้นธรรม หรือสูงกว่าชั้นธรรมนั้นเป็นแน่ แต่ต่ำกว่าชั้นที่ ๒ ด้วยปรากฏในคตหมายเหตุว่า

พระพรหมมันเลือนเป็นพระพทมาจารย์ก็มี เลือนเป็นพระพิมลธรรมก็มี
ในชั้นเดียวกันนี้ มีพระธรรมเจ้ากษัตริย์คณเฑาะ พระธรรมไตรโลกคณเฑาะ
ที่เรียกว่าชั้นธรรมอีก ๒ องค์

ชั้นที่ ๔ พระเทพกวี คณเฑาะ พระเทพมนี คณเฑาะ พระ
ญาณไตรโลก เจ้าคณะรองธรรมาวาส ที่จะอยู่ในชั้นนี้ด้วยอีกองค์ ๑ แต่
พระเทพโมลีเป็นตำแหน่งพระราชาคณะสามัญ เหมือนกับพระธรรม
โกษา พระไพริวงค์ครั้งกรุงเก่าก็เห็นจะเป็นตำแหน่งพระราชาคณะ
สามัญ ฟังจะมายกชั้นเสมอชั้นเทพในครั้งกรุงธนบุรี หรือในครั้งกรุง
รัตนโกสินทร์ตนเอง ชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่ในครั้งกรุงเก่า เข้าใจว่า
เท่าที่กล่าวมานั้น นอกนั้นเป็นพระราชาคณะสามัญ ส่วนถ้านานกรมที่
ปรากฏตำแหน่งในอายุชาติใดมานั้น เชื่อได้ว่าในครั้งกรุงเก่าจะไม่ผิด
ก็ยกทรงรัตนโกสินทร์นี้ มีที่ควรสังเกตอยู่ ๒ ตำแหน่ง คือ ตำแหน่ง
พระครูปลัดสามเฑาะพระอริยวงศ์ ที่ว่ามีตำแหน่งปลัดกลางด้วยอีก
ตำแหน่ง ๑ นั้น สงสัยว่าเห็นจะมีแต่ปลัดขวาถึงปลัดซ้าย ปลัดขวา
เรียกพระครูปลัดสามเฑาะ ปลัดซ้ายเรียกพระครูปลัดเฉลียง เรียกเช่นนั้น
ตลอดมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๓ ในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ทำไมถึงเอาตำแหน่ง ๑
มาเรียก ชื่อนี้ข้าพเจ้าสงสัยนักแล้วไม่ได้มูลเหตุ ถ้านานกรมอีกตำแหน่ง ๑
ซึ่งเรียกว่าพระครูคัสสวงคนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่า จะพมชนเมอได้แยก
พิธีครูเข้ามาทำ เพราะตำแหน่งพระครูคัสสวงเดิมมีแต่สังฆราชซ้าย
ขวา สำหรับสวดพระธรรมจักกัปปวัตตนสูตร พระครูคัสสวงของเจ้าคณะ
รองซ้ายขวา สำหรับสวดมหาสมัยสูตร พระครูคัสสวงของพระราชาคณะ
ตำแหน่งอื่นนอกจากนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่า พมชนที่หลงเป็นแน่

ข้อ ๔ ในขบวนการที่ตำแหน่งสมณศักดิ์ครั้งกรุงเก่าที่ได้มา ไม่ได้
 กล่าวถึงเรื่องเปรียญ แต่การสอบไล่พระปริยัติธรรมตั้งผู้รู้ไปมหา
 ยาเวียงนั้น มีมาแต่ครั้งกรุงเก่าแล้วเป็นแน่ไม่ต้องสงสัย หนังสือเก่า
 ที่สุทศโกศพบในเรื่องเปรียญ ไปพบในหนังสือเรื่องเมืองไทย ซึ่ง
 มองซิเออร์ลาตูแบร์ราชทูตฝรั่งเศสแต่ง ครั้งเข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระ
 พระนารายณ์มหาราช ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาทรงเลื่อมใสใน
 พระพุทธศาสนา พระราชทานพระราชูปถัมภ์แก่ผู้ที่ยศเป็นพระภิกษุ
 สามเณรเช่นเนกประการ จนเป็นเหตุให้ราษฎรที่ปรารถนาจะทลายเลียง
 ราชการบ้านเมืองพากันไปยวชเสียเป็นอันมาก เมื่อสมเด็จพระนารายณ์
 มหาราชได้ทรงทราบความดังนี้ จึงดำรัสสั่งให้ออกหลวงสวรรคต (คือ
 พระเจ้าเสือ) ผู้เป็นบุตรของพระพิพิธราชา สมุหพระคชบาล
 เป็นแม่กองประชุมสงฆ์สอบความรู้พระภิกษุสามเณร เมื่อก่อนมอง
 ซิเออร์ลาตูแบร์จะเข้ามาถึงสักหน่อยหนึ่ง พระภิกษุสงฆ์ฝ่ายคามวาสี
 ขอมทำคามบังคัมภีร์ของออกหลวงสวรรคต แต่พระภิกษุสงฆ์ฝ่าย
 อรัญวาสีไม่ยอม อ้างว่าถ้าจะสอบความรู้กัน ขอให้สังฆนายกฝ่าย
 อรัญวาสีเป็นแม่กองในการสอบ มองซิเออร์ลาตูแบร์ว่า ในครั้งนั้น
 พระภิกษุสามเณรที่ทลายราชการออกไปยวช สอบไล่ความชัดว่าไม่มี
 ความรู้ในทางพระศาสนา ถูกบังคับให้ลาสิกขาออกเป็นฆราวาสเป็น
 อันมาก เนื้อความตามหนังสือพระราชทูตฝรั่งเศสแต่งไว้ดังนี้ ประหลาด

ที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวไว้ ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ๆ ว่าเจ้าพระยา
 วิชเยนทร์เป็นผู้ให้ สักพระสักเฉวร แต่ราชทูตฝรั่งเคสว่าออกหลวง
 สรรคักคเป็นเจ้าหน้าทีในการนี้ ความจริงในข้อที่ใครให้สักไม่สำคัญ
 แก่หนังสือเรื่องนี้ ควรเชื่อแต่ว่าการสอบพระปริยัติธรรมทั้งมหายุเวียง
 เห็นจะมีมาแต่แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หรือก่อนนั้นแล้ว
 แต่วิชาให้หนังสือครั้งกรุงเก่าจะไล่กันอย่างไร ข้าพเจ้าสืบไม่ได้หลักฐาน

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมือง ในขานูชีที่ปรากฏชื่อ
 เมือง มีชื่อซึ่งควรสังเกตอยู่บ้าง คือ

ข้อ ๑ มีชื่อเมืองเก่า ๆ อยู่หลายเมือง เช่นเมืองศรีเทพ (คือ
 เมืองศรีเทพ) เป็นต้น เช่นเมืองร้างอยู่เหนือเมืองวิเชียรบุรี ที่เรียกว่า
 เมืองท่าโรงคามชื่อเดิมในขานูชี เมืองนี้ข้าพเจ้าเข้าใจว่าร้างมาเสียแต่
 ครั้งกรุงเก่าแล้ว ที่ยังมีชื่ออยู่ในขานูชี จึงเข้าใจว่าขานูชีนั้นจะเป็น
 ขานูชีเก่าจากแต่กันมาโดยลำดับ

ข้อ ๒ มีหัวเมืองเป็นอันมากที่เจ้าคณะเมืองไม่มีราชทินนาม ใน
 หนังสือบอกแต่ว่าเมืองที่ไม่มีพระครู จะเชื่อว่าเป็นเมืองที่ไม่มีพระครูนั้น
 ไม่ได้ ยกตัวอย่างกึ่งเมืองสุพรรณบุรีเป็นเมืองใหญ่แลอยู่ใกล้พระนคร
 จำจะต้องมีพระครูเจ้าคณะเมือง บางทีเมืองที่ในขานูชีว่าไม่มีพระครูนั้น
 ที่จริงจะไม่มีแต่ราชทินนาม โดยเรียกว่าพระครูเมืองนั้นเมืองนี้
 อย่างเรียกผู้ว่าราชการเมืองว่า พระนนทบุรี พระอนบุรี พระสาครบุรี
 ฉนั้นเช่นกัน ลงชื่อไว้ในขานูชีแต่เมืองที่เจ้าคณะมีตำแหน่งราชทินนาม

ข้อ ๓ เรื่องพระครูเจ้าคณะเมืองที่เป็นสังฆราชา ตามใบอนุญาต
ฝ่ายเหนือมีแต่ ๕ เมือง ฝ่ายใต้มีแต่ ๓ เมือง คือ

- เมืองพิษณุโลก ๓
- เมืองสุโขทัย ๓
- เมืองสวรรคโลก ๓
- เมืองสวรรคบุรี ๓
- เมืองลพบุรี ๓
- เมืองราชบุรี ๓
- เมืองเพชรบุรี ๓
- เมืองจันทบุรี ๓

ไม่เรียกว่าสังฆราชาทั่วไปทุกเมือง

ข้อ ๔ มีเมืองที่จัดเป็นคณะพิเศษ คือ เมืองปรั้นตะประเทศ
เทศก์ด้วยพระเจ้าทรงธรรมทรงอุทิศทพทอเกษครถวายพระพุทธรูปบาทโชนัน
โดยรอบ ตำแหน่งสังฆนายกสำหรับเมืองปรั้นตะประเทศเป็นเจ้า
พนักงานรักษาพระพุทธรูปมากกว่าเป็นเจ้าคณะ

ข้อ ๕ เมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองพัทลุง เมืองไชยา ซึ่ง
ถ่ายแยกคณะไปจากนครศรีธรรมราช มีตำแหน่งพระครูแปลกกว่าเมือง
อื่น ๆ จะอธิบายแต่ละเพราะเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นต้นแบบ คือ
เมืองนครศรีธรรมราช มีตำแหน่งพระครู ๕ องค์ เว้นพระครูกาแก้ว

พระครูการวม พระครูกาชาติ พระครูกาเคมี มีหน้าที่สำหรับรักษา
พระมหาธาตุของคณะคาม พระครูกาแก้วเป็นเจ้าคณะเมืองด้วย มูลเหตุ
ชื่อพระครู “กา” ทั้ง ๔ นี้ พวกชาวเมืองนครศรีธรรมราชกล่าว
กันมาว่า เพราะตำนานของพระบรมธาตุที่มาประดิษฐานที่เมืองนคร
ศรีธรรมราชแต่ชั้นแรกมีกา ๔ ผีงเฝ้ารักษาพระบรมธาตุ เป็นกาสี่
ขาว ผีง ๑ สีเหลือง ผีง ๑ สีแดง ผีง ๑ สีดำ ผีง ๑ เมื่อพระยาศรี
ธรรมมาโคกสร้างพระสถูปที่ยวรวพระบรมธาตุ จึงเอานามกาขึ้นมากัง
เป็นสมณศักดิ์สำหรับพระครูผู้รักษาพระบรมธาตุ พระครูกาแก้วได้แก่
กาสีขาว พระครูการวมได้แก่กาสีเหลือง พระครูกาชาติได้แก่กาสีแดง
พระครูกาเคมีได้แก่กาสีดำ เรื่องกาเฝ้าพระธาตุนี้ พ้องกับตำนาน
พระธาตุทวิภูไชยด้วย ใครจะเอาอย่างใครทวายไม่ได้ แต่อย่างไร ๆ
ข้าพเจ้ายืนยันว่าไม่จริง เป็นการเอาโดยไม่มีมูลทั้งสิ้น มูลเหตุชื่อ
พระครูทั้ง ๔ นี้ มีเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานที่มาได้ คำที่เรียก
พระครูว่า “กา” มาแต่คำ “ลังกา” เป็นแน่ที่เคี้ยว วิสัยชาวละคร
พูด ถ้าพูด ๒ พยางค์มักตั้งพยางค์หน้า พูดแต่พยางค์หลัง เช่น
“ลำภา” เรียกแต่ว่า “ภา” เฉย ๆ แม้ทุกวันนี้ ถ้าใครไปชื่อ
ของที่เมืองนครศรีธรรมราช ชาวตลาดเมืองลครยังบอกราคาของว่า
เท่านั้นตางเท่านั้นตาง ไม่ได้พูดว่าสตางค์อย่างเราพวกกันในกรุงเทพ ฯ
ในหนังสือประทวนเก่า ๆ ที่เจ้าพระยานครตั้งพระครูกา ได้พบที่ใช้ว่า
ลังกา แลราชทินนามของพระครูกาแก้วเมืองไชยา ก็ยังปรากฏอยู่ว่า

พระครุฑนมนครสังฆราชาลังกาแก้วตั้งเป็นพยานอยู่ คำที่ต่อท้าย
 ชื่อพระครุฑกลางไปเป็น ๔ อย่าง ข้าพเจ้าเชื่อว่าเพระเทาดอกโตอย่าง
 แค่นี้ไม่มีความรู้ ในเวลานั้นพอที่จะเคาให้แน่ใจให้หมด ที่เรียกว่ากาแก้ว
 นั้น เชื่อว่ามาแต่ลังกาฆ่าแก้ว คือคณะนิกายสังฆลึงกา ซึ่งอุปสมบท
 มาจากพระวันรัตนมหาเถร ดังกล่าวมาแล้ว ชื่อการาม น่าจะมาแต่
 พวกลึงกาวงศ์ที่แปลงมาจากเมืองรามัญ ภาษาคนน่าจะเคาว่าพวกพระ
 สังฆที่เป็นชาวลังกาแท้ ๆ คือเป็นลังกาโดยชาติที่กำเนิด แต่ชื่อที่
 อธิบายเรื่องการามภาษาคนไม่สู้จะแน่ใจ กาเดิมนั้นเชื่อว่ามาแต่คำ
 ลึงกาเดิม คือพวกพระที่ไปแปลงจากลังกา ซึ่งมาอยู่ในเมืองนครก่อน
 พระนิกายลึงกาจริงเรียกว่าลึงกาเดิม หมายความว่าที่อุปมาแต่แรก
 มลเทศที่แยกกันเป็น ๔ กา แลร์ก็หาพระบรมธาตุกันคนละค่านั้น
 ข้าพเจ้าเชื่อว่าจะเคาได้ ไม่ผิด ความจริงพวกพระสังฆลึงกา หรือพระ
 สังฆไทย มอญ ที่ไปอุปสมบทตามลทธิลึงกาทางทะเล คงจะมาชน
 แลมาอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชก่อน ท่านพวกเหล่านั้นคงมาเกิดวิ่งเกี่ยว
 กันในข้อวัตรปฏิบัติ แลมาแย่งกันเป็นเจ้าของพระมหาธาตุ ผู้เป็นใหญ่
 ในการปกครองพระราชอาณาจักรตั้งคณเป็นกลาง ให้มีหน้าทแย่ง
 กันรักษาพวกละค่าน ข้อที่วิ่งเกี่ยวแตกต่างกันเป็นพวกนั้น จึงเป็น ๔ พวก
 ครั้นภายหลังต่อมา เมื่อรวมนิกายเป็นพวกเดียวกัน ชื่อการาม ๆ จึง
 กลายเป็นราชทินนามสำหรับพระครู ตำแหน่งพระครูกาที่กล่าวมานี้ คง
 ถ่ายแบบไปใช้ที่เมืองพิทลงอีกเมือง ๓ มีทั้ง ๔ กา เมืองไชยามีแต่กา
 แก้วกับการาม ๒ ตำแหน่ง แต่จะถ่ายไปเมื่อไรข้าพเจ้าไม่ทราบ

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์กรุงธนบุรี

ครั้งกรุงเก่าเสียแก่พม่าซำคัก เมื่อขลุ่ยจุลศักราช ๑๑๒๗ พ.ศ. ๒๓๓๐
 ครั้งนั้นสงฆมณฑลในสยามประเทศยี่เข่นยี่นยี่ ทั้งที่ถูกพม่าทำอันควาย
 แลท่เกิดรบพุ่งกันเอง ในเวลาที่ไทยคิจะกลัยคั้งเข่นอิระ ฐึ้ทะระคิก
 คั้งตัวนั้นมิเป็นหลายพวกหลายเหล่า ฐึ้สคจนพระสังฆราชาเจ้าคณะ
 เมืองสว่างคยวิก็เข่นหัวหน้าในพวกหนึ่ง ซึ่งทะระคิกกลัยคั้งตัวเข่นอิระ
 เหมือนกัน ไทยคั้งรบพุ่งกันเองอยู่หลายยี่ พระยาวีเขี่ยวรภาการ
 (สิน) จึงได้ไชยชนะพวกอื่น คั้งกรุงธนบุรีเป็นราชธานี เมื่อพระเจ้า
 กรุงธนบุรีได้เป็นใหญ่ ไม่ปรากกว่าได้พระราชาคณะครั้งกรุงเก่ามา
 เป็นสังฆนายกสักองค์เดียว ทั้งที่ไทยลยสทาพระภิกษุสงฆซึ่งทรงคุณ
 อรวมทั่วทุกหนแห่ง พระที่ไคมาคั้งเข่นสมเด็จพระสังฆราชครั้งกรุง
 ธนบุรีองค์แรก เข่นก็เข่นเพียงพระอาจารย์ค้อยวิคัประคั องค์ที่ ๒ ก็
 เข่นเพียงพระอาจารย์สั ค้อยวิคัพระเจ้าพนัญเชิง พระสงฆทรงสมณศักดิ์
 ในครั้งกรุงเก่า ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีไคมาเป็นพระราชาคณะ เห็นจะ
 เข่นพวกพระครูทางหัวเมืองชายทะเลผายควันออกโดยมาก ค้วยหัว
 เมืองทางนั้นไม่ถูกพม่าซำคักรบกวณลงไปถึง มีคัอยู่ของคั ๑ คัคือ พระ
 สังฆราช (สิน) องค์ที่ ๓ แต่เข่นเห็นจะเข่นพระครูสุธรรมวิธาราช
 มหามุนี ซึ่งในทำเนียบว่าเข่นเจ้าคณะเมืองระยอง พระสังฆราชองค์
 ดั้งรัชกาลที่ ๑ ทรงรัตนโกสินทร คัองค์คยคัลลงมาเข่นพระธรรม
 วิธาราชมหามุนี ว่าที่พระวันรัตน์ เห็นจะเข่นนามตำแหน่งเข่นมาไช้

ครั้งกรุงธนบุรี ตามความที่ปรากฏในพระราชพงศาวดาร พระเจ้า
 กรุงธนบุรีก็ได้ทรงชวนชวายนมาก ในการที่จะตั้งสงฆมณฑลให้กินคง
 ตามแบบอย่างครั้งกรุงเก่า ได้ส่งพระราชาคณะออกไปเทียบวัดการ
 สงฆมณฑลตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งเกิดวิบัติครั้งเมื่อเจ้าพระฝาง
 ตั้งตัวเป็นใหญ่ แลทำศึกสงครามทั้งเป็นพระนั้น ส่วนพระไตรปิฎกก็
 คงจะเป็นอันตราขายสูญไปเสียเป็นอันมาก ในคราวเมื่อเสียกรุงเก่า
 เพราะเหตุที่พม่าเข้าศึกเอาไฟเผาหัวเมืองชวายนชอง ตลอดจนวัดวาอารามได้ระ
 เว้น พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องทรงชวนชวายนสืบแสวงหาพระไตรปิฎกมารว
 รวมไว้ ปรากฏว่าได้ค้นขึ้นมาแต่เมืองนครศรีธรรมราชข้าง ไท้มาจาก
 เมืองเหนืออย่าง แลให้ลงไปหาตมกรุงกัมพูชาก็ ทหาได้ในหัวเมือง
 ที่ใกล้กรุงระมาก แต่เรื่องพระไตรปิฎกนี้มีประหลาดค้อยหน้อย ซึ่งคว
 ระกล่าวไว้ในหนังสือครั้งกรุงเก่ายังเหลือค้อยอยู่เมืองเพชรบุรี
 เสาะหาไคเมื่อครั้งตั้งหอพระสมุทวชิรญาณเป็นหอสมุดสำหรับพระนคร
 ในรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทรนเป็นอันมาก ทั้งหนังสือรวบรวมแล
 หนังสือแปลร้อย หนังสือครั้งกรุงเก่าในจำพวกนี้ทมิศกักราชแลลายมือ
 เชื้อได้ว่าเป็นหนังสือตั้งแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถก็มี พระ
 สงฆเมืองเพชรบุรีบอก ว่า ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าสืบกันต่อมาว่า เมื่อครั้งพม่า
 ยกกองทัพเข้ามาตมเมืองกษเมืองปราวณ พระสงฆเห็นพม่าเที่ยว
 เผลวักว้าย่านเรือนตามหัวเมืองรายทางเข้ามา เกรงจะมาเผาวัดที่เมือง
 เพชรบุรีพระไตรปิฎกจะเป็นอันตราขาย จึงช่วยกันขนหนังสือเข้าไปซ่อนไว้
 ในถ้ำตามภูเขากที่เมืองเพชรบุรี หนังสือเก่าจึงรอดพ้นอันตราขายมาได้

ข้าพเจ้าเห็นว่าข้อนี้เป็นความจริง ทรงเก่าไม่มีที่ชักชวนอย่างเมือง
เพชรบุรี หนังสือเป็นอันตราขายมาก แต่เหตุใดจึงไม่รวบรวมหนังสือ
ที่เมืองเพชรบุรีเข้ามาไต่จนถึงรัชกาลที่ ๕ ข้อนี้ข้าพเจ้ายังคิดไม่เห็น

การทำงานอย่างสงฆมณฑลในครั้งกรุงธนบุรี ยังไม่ทันมั่นคงได้
เท่าใด ก็เกิดวียัตติ เหตุด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาสทำให้
สงฆมณฑลกลับไปเสื่อมโทรมลงไปอีก ฟังมากล้น বিষัยอย่างเราแล
เห็นอยู่ทุกวันนี้ เริ่มค้นแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ได้ผ่านพิภพทรงประคองฐานกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ครั้งรัชกาลที่ ๑

ในสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เสด็จ
เถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกนั้น สยามประเทศกำลังอยู่ใน
ระหว่างภัยทั้งฝ่ายพระพุทธจักรแลพระราชอาณาจักร เกิดแต่เหตุที่
พระเจ้ากรุงธนบุรีมีสัญญาวิปลาส ก่อการเกิดคร่อนเวลาต่าง ๆ
จนเกิดรบพุ่งกันขึ้นเอง ในบ้านเมือง ในเวลาที่พม่าเข้าศึกต่างประเทศ
กำลังจึงจะทำอันตราขาย ฝ่ายพระพุทธจักรก็เกิดวิปริตผิดผันทำให้เกิด
เกิดคร่อนขึ้นในสงฆมณฑลถึงน่าทแะเศ พระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกต้องทรงบัญชาบรรณารักษ์แลหนกทั้ง ๒ สถาน ที่ระงับ
จลาจลแลรักษาความเป็นอิศรภาพของชาวไทยให้พ้นจากภัยอันตราขาย การ
ส่วนพระราชอาณาจักร ซึ่งได้ทรงจัดระยกไว้ไม่กล่าวด้วยไม่เกี่ยว
แก่หนังสือเรื่องนี้ จะกล่าวแต่ส่วนข้างฝ่ายพระพุทธจักร พอพระองค์ได้
เสวยราชย์กับยทรงแก้ไขความวิปริตซึ่งได้เกิดขึ้นครั้งกรุงธนบุรี ให้กลับ

คั้นคองเป็นนคิอย่างเคิม คือกถึยทรวงตั้งสมเต็ฯพระสังฆราชแลพระ
 ราชาคณะ ซงพระเจ้กรงอนบวิธคถอนเสยโคยทาควมถึคมิไค ให้
 เป็นค้ำแห่งเคิมเป็นคั้น แต่ผู้ข่านหนึ่งลือพระราชพงศาวดารโคย
 พิวารณะแลเห็นไคว่า พระบาทสมเต็ฯ พระพุททอยชคฟ้าฟ้าโลกมิไค
 ทรวงถึโทยแก่เหล่าพระภิกษุสงฆซงประพฤคิตามพระหฤทัยพระเจ้กรง
 อนบวิธให้เกินไปกว่เหตุ คงจะทรวงพระราชดำริให้เห็นคถอยว่ยรรคาพระ
 ภิกษุสงฆที่ประพฤคิถึคิ ค้ำไปโคยลข่านารแก่ภยาคคิยงกว่อย่างอน
 แต่กัมิไคทรวงจกการพอแต่่วให้แล่วไป ไคเอาเป็นพระราชชระทำนบารุง
 สงฆมณฑลให้มันค้งซ้นกว่แต่ก่อน ค้วยพระราชานภาพแห่งพุทท
 สาสนูปถัมภคเคิมที่ ซ้นจะแลเห็นไคในกฎหมายพระสงฆ ซงโคทรวง
 ตั้งเป็นพระราชบัญญัติในครั้งนั้นปรากฏอยู่เป็นอันมาก นอกจกการ
 สงฆมณฑล พระบาทสมเต็ฯ พระพุททอยชคฟ้าฟ้าโลกยังทรวงเอาเป็น
 พระราชชระสถาปนาพระอารามใหญ่น้อย รวบรวมท้ำสังคายนาพระ
 ไตรปิฎก ค้วยตั้งพระราชหฤทัยจะประกษฐานกรงรัตนโกสินทร ซงเป็น
 ราชธานีใหม่ ให้ปรากฏเกยวคิบคแลความรุ่งเรืองไปในนานาประเทศ
 ว่าไทยกลัยตั้งค้วเป็นอิศวไคเต็มอนกับเมื่อครั้งกรงเก่าทก ๆ อย่าง
 เพราะณั้น การคณะสงฆซงจกในรัชกาลที่ ๓ เชอไคว่าจกตามแยบ
 อย่างครั้งกรงเก่า จะแก้ไขก้แต่เล็กน้อย เช่นเปลี่ยนนามพระธรรม
 โศคคม เจ้คณะรองคามวาสีฝ่ายชวา เป็นพระธรรมอคม เพือจะมีให้
 พ้องกับพระนามสมเต็ฯพระศาสทการวย แลเปลี่ยนนามพระราชาคณะ
 ค้ำแห่งพระอชยาคี เป็นพระวินยวคชิต เพือจะมีให้พ้องกับนามพระอรหันค

เช่นคั้น แก่นามคณะซึ่งมาเรียกกันในชั้นหลังว่าคณะเห็นอคณะไค่นั้น
 ข้าพเจ้าเข้าใจว่า เห็นจะเริ่มเรียกในรัชกาลที่ ๑ หรือมีคั้นนี้ในครั้ง
 กรุงธนบุรี ด้วยพระสงฆ์ฝ่ายอริยวาสีจะมีน้อย ไม่พอเป็นคณะหนึ่ง
 ค้างหากได้ จึงคงไว้แต่ตำแหน่งพระพจนานจารย์เจ้าคณะใหญ่ ด้วยมี
 หน้าที่ของสามเส้า แต่เปลี่ยนตำแหน่งพระญาณสังวรเป็นเจ้าคณะรอง
 ฝ่ายอริยวาสี เพราะทรงเลื่อมใสในพระอาจารย์สุกวิฑิตทำหอยกรุงเก่า
 ซึ่งไปรคให้นิมนต์มาทรงสถาปนาเป็นที่พระญาณสังวร อยู่วัดราช
 สิริธาราม ด้วยท่านของคั้นมีเกียรติคุณในทางวิยัสนาธรรมมาก ตำแหน่ง
 พระญาณไตรโลกซึ่งเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอริยวาสีเดิม จึงเป็นตำแหน่ง
 พระราชาคณะสามัญแต่คั้นมา

ส่วนสมณฐานันดรศักดิ์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระราชาคณะนอกจาก
 สมเด็จพระอริยวงศญาณที่สมเด็จพระสังฆราชชั้นนี้ ตำแหน่งเจ้าคณะ
 ใหญ่ฝ่ายใดในรัชกาลที่ ๑ ข้าพเจ้าพบในหนังสือบางแห่งเรียกสมเด็จพระ
 พระพนรัตน์ บางแห่งก็เรียกพระพนรัตน์ ยังไม่พบจดหมายเหตุที่แน่นอน
 พระสังฆนายกที่เป็นพระพนรัตน์ ในรัชกาลที่ ๑ มีแต่ ๓ องค์ ถ้า
 ว่าโดยทางสันนิษฐาน ข้าพเจ้าเข้าใจว่า

องค์ที่ ๑ คือพระสังฆราชา (ชน) ครั้งกรุงธนบุรี ที่คงลดยศ
 ลงมาเป็นพระธรรมอิริยราชสมตามนี้ ว่าที่พนรัตน์นั้น ไม่ได้เป็นสมเด็จพระ

องค์ที่ ๒ พระพนรัตน์ (สุก) วิฑิตมหาธาตุ องค์ที่ได้เป็นสมเด็จพระ
 พระสังฆราชในรัชกาลที่ ๑ นั้น แต่เมื่อเป็นพระพนรัตน์จะได้เป็นสมเด็จพระ
 หรือไม่ได้เป็นไม่แน่ ด้วยหนังสือที่พบเคียงกันอยู่

องค์ที่ ๓ พระพนรัตนวิฑพระเชศพน องค์เห็นระไค้เป็นสมเด็จพระ
 พระพนรัตน ค้วยเมือเป็นพระพิมลธรรมครั้งกรุงธนบุรี อยู่ในองค์ ๑
 ซึ่งไม่ยอมถวายยังคมพระเจ้ากรุงธนบุรี แลปรากฏว่า เมือสร้าง
 กรุงรัตนโกสินทร แต่เคิมจะสร้างสพานข้ามคลองคูพระนครทาง
 วิฑสระเกศ พระพิมลธรรมองค์นถวยพระพรท้ามว่าเวลายามข้าศึกจะ
 ข้องกันยาก ก็ทรงเชือถอ คุทรงเคาวพนับถออยู่ แลปรากฏในโคลงของ
 กรมสมเด็จพระปรมาณชิตธิโนรส ซึ่งเป็นศิษย์ของสมเด็จพระพนรัตน
 องค์นี้ เรียกนามไว้ว่าสมเด็จพระพนรัตน จึงเห็นควรเชือได้ว่า พระ
 พนรัตนวิฑพระเชศพนนี้ไค้เป็นสมเด็จในรัชกาลที่ ๑ องค์ ๓

ว่าค้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๒

ในรัชกาลที่ ๒ ส่วนการคณะไม่ปรากฏว่าไค้จัดการเปลี่ยนแปลง
 อย่างไค้ แต่ไค้จัดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญอันหนึ่ง คือแก้ไขวิธี
 สอยพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่เปนยาเวียน แต่ครั้งกรุงศรี
 ออยุธยาากำหนดยาเวียนเป็น ๓ ชั้น เรียกว่ายาเวียนเอกชั้น ๑ ยาเวียน
 โทชั้น ๑ ยาเวียนตรีชั้น ๑ ไค้ยินว่าวิธีสอยอย่างเคิมั้นั้น พระภิกษุ
 สามเณรรูปไค้เข้าสอยความรู้พระไค้รูปฎ แลแปลพระสูตรไค้ ไค้เป็น
 ยาเวียนตรี ถ้าแปลไค้ทั้งพระสูตรแลพระวินัย ไค้เป็นยาเวียนโท ถ้า
 แลแปลไค้ทั้งพระสูตรพระวินัยพระปรมัตถ นันว่าเปนยาเวียนเอกชั้น
 ถึงในรัชกาลที่ ๒ เห็นจะเปนในสมัยเมือสมเด็จพระสังฆราช มี เปน
 มหาสังฆปรินายก (ในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๕๗ จน พ.ศ. ๒๓๖๒) ไปรค ๆ
 ใ้แก้ไขวิธีสอยพระปริยัติธรรม โดยประสงค้จะกวคขันใ้มีความรู้

ยังขึ้นกว่ายาเวียนแต่ก่อน จึงกำหนดวิธีสอยเช่น ๘ ประโยค ใครสอย
 ใต้ทั้งแต่ ๓ ประโยคขึ้นไปจึงนับว่าเป็นยาเวียน เรียกตามลำดับชั้นว่า
 เป็นยาเวียน ๓ ประโยค ๔ ประโยคขึ้นไปจนยาเวียน ๘ ประโยค ชั้นที่
 สังกะมีอยู่ในจดหมายเทศเก่า เช่นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จี
 วัตปุระยวงศ เป็นยาเวียนในรัชกาลที่ ๒ เรียกกันว่า เป็นยาเวียนเอก
 เห็นจะเป็นเพราะแปลอย่างเดิม สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ นิม วัต
 มหาชาติ ซึ่งเลื่องลือกันว่าหนังสือนี้ ก็เป็นยาเวียนในรัชกาลที่ ๒
 เรียกกันว่ายาเวียน ๘ ประโยค เห็นจะเป็นเพราะสอยเมื่อครั้งหลักสูตร
 ใหม่แล้ว ยาเวียนที่จักเป็น ๘ ประโยคก็งัดเข้ามา มีอัตราเทียบด้วย
 ชั้นยาเวียนอย่างเก่า อัตราที่เทียบนั้นกล่าวกันต่าง ๆ แต่ข้าพเจ้า
 เข้าใจว่ายาเวียน ๓ ประโยคจักเป็นยาเวียนตรี ยาเวียน ๔ ประโยค
 ๕ ประโยค ๖ ประโยค จักเป็นยาเวียนโท ยาเวียน ๗ ประโยค ๘ ประโยค
 ๘ ประโยค จักเป็นยาเวียนเอก ที่เข้าใจอย่างนี้เพราะยาเวียน ๓ ประโยค
 ไม่มีนิตยภัตร ตั้งแต่ ๔ ประโยคขึ้นไปจึงมีนิตยภัตร แลยาเวียน
 ๘ ประโยคเรียกกันว่าเอก ส. คือ เอกสามัญ ยาเวียน ๘ ประโยคเรียก
 กันว่าเอก ม. คือ เอกมัจฉินิมา ยาเวียน ๘ ประโยคเรียกว่าเอก อ. คือ
 เอกอุคม เป็นลำดับกันดังนี้

ส่วนสมณศักดิ์นั้น ทราบว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๒ ใต้ทรงตั้งสมเด็จพระ
 พระราชาคณะพิเศษ ๒ องค์ คือ พระพนรัตน์ (มี) วัตรราชบูรณะยก
 ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ (เมื่อก่อนเป็นสมเด็จพระสังฆราช) องค์ ๓
 ทรงสถาปนาพระญาณสังวร (สุข) วัตรราชสิทธิ (คือที่เรียกกันว่า

สังฆราชไก่อ่เถอน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวรวิภังค ๑ แต่ที่แปลก
 ในทางสมณศักดิ์มีขึ้นเป็นแบบในรัชกาลที่ ๒ อย่าง ๑ คือที่ทรงตั้งพระ
 เจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าवासुกรี (คือ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดี ๑)
 เป็นพระองค์เจ้าพระราชาคณะ เป็นคราวแรกที่ปรากฏว่าเจ้านายได้เป็น
 พระราชาคณะในกรุงรัตนโกสินทร หรือจะถึงตลอดครั้งกรุงเก่าด้วย
 ซ้ำไป ด้วยความความที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารครั้งกรุงเก่า
 เจ้านายที่ทรงผนวชอยู่นาน ๆ มีแต่ ๔ พระองค์ คือ

๑ พระศรีศิลาณี ที่ได้ครองราชสมบัติปรากฏพระนามว่าพระเจ้า
 ทรงธรรมนั้น ตามหนังสือพระราชพงศาวดารว่ามีได้เป็นเจ้ามาแต่ก่อน
 แต่อาศรัยนามที่เรียกว่าพระศรีศิลาณี นามนี้เป็นนามเจ้า จึงทำให้เข้าใจว่า
 จะเป็นเชื้อพระวงศ์ของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งออกทรงผนวชอยู่
 จึงได้ราชสมบัติ ถ้าความจริงเป็นเช่นนั้น พระศรีศิลาณีเป็นเจ้านาย
 พระองค์แรกที่ไ้ทรงผนวชอยู่นาน

๒ เจ้าฟ้าศรีสนธิ์ พระราชโอรสสมเด็จพระเพทราชาพระองค์ ๑

๓ พระองค์เจ้าขุนนาค พระเจ้าลูกเธอในสมเด็จพระเจ้าเสือ
 พระองค์ ๑

๔ เจ้าฟ้านเรนทร พระราชโอรสสมเด็จพระเจ้าท้ายสระพระองค์ ๑

ทั้ง ๓ พระองค์ข้างหลังนี้ ทรงผนวชอยู่นาน ตลอดพระชนมายุ
 แต่ไม่ปรากฏว่าได้ทรงสมณศักดิ์อย่างไร

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๓

ในรัชกาลที่ ๓ ส่วนการคณะ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้รวมพระอารามหลวงแล้วศิษย์ในจังหวัดกรุงเทพฯ โดยมากเข้าเป็นคณะ ๓ ต่างหาก เรียกว่าคณะกลางขึ้นในกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรส แต่ยังเป็นกรมหมื่นชินโรส อธิบดีสงฆ์ วัดพระเชตุพน คณะใหญ่จึงเป็น ๔ คณะ คือคณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง แลคณะธวัชวาส (ซึ่งยังคงมีแต่ตำแหน่งเจ้าคณะ) มาแต่บัดนั้นแลในรัชกาลที่ ๓ นั้น ได้ทรงทำนุบำรุงการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม มีความรู้เจริญขึ้นกว่ารัชกาลก่อนๆ ประกอบด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ พระองค์เอาพระเหตุที่ได้ในการศึกษาธรรมวินัยในพระศาสนามาก จนได้เสด็จเข้าแปลพระไตรปิฎก เป็นครั้งแรกที่เจ้านายในราชตระกูลได้เป็นขาเรียนที่ปรากฏมาในพระราชพงศาวดาร แลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายขึ้นในรัชกาลที่ ๓ นั้น แต่วัดธรรมยุติกนิกายโดยมากอยู่ในกรุงเทพฯ พระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายจึงขึ้นในคณะกลาง ยังมีได้แยกออกเป็นคณะ ๓ ต่างหาก

ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๓ เข้าใจว่าได้ทรงตั้งพระพุทโธโฆษารักษ์ (ขุน) วัดโมลีโลก ซึ่งเช่นพระบรมราชากรมราชารักษ์ เป็นสมเด็จพระราชาคณะพิเศษองค์ ๓ แต่เจ้านายที่ทรงผนวชอยู่นั้นเป็นพระราชาคณะในรัชกาลที่ ๓ มีหลายพระองค์ ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นพระราชาคณะมีสมณศักดิ์เสมอชั้นเจ้าคณะ

รอง กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่ยังเป็นพระองค์เจ้าฤกษ์
แลหม่อมเจ้ารอง ในกรมหลวงพิเศษศรีสวัสดิ์ ซึ่งแปลพระปริยัติธรรม
ได้เป็นชาเวียนอกองค์ ๓ ก็ได้เป็นพระราชคณะในรัชกาลที่ ๓

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาใน
การสร้างแลปฏิสังขรณ์พระอาราม แลทรงออกถนนแนะนำให้พระราชวงศ
วงศ์แลข้าราชการ ช่วยกันสร้างแลปฏิสังขรณ์พระอาราม เพื่อจะให้
พระนครวิคณโกศลนครสมบูรณคึกคักสถานเหมือนกับกรุงศรีอยุธยาเก่า
วัดวาที่มีอยู่ในกรุงเทพ ฯ ทุกวันนี้ ทั้งวัดหลวงแลวัดราษฎร์ เป็นวัด
ที่สถาปนาขึ้นในรัชกาลที่ ๓ มากกว่ารัชกาลอื่น ๆ จำนวนพระภิกษุ
สามเณรที่มีอยู่ในรัชกาลนี้ก็มากกว่ารัชกาลอื่น ๆ แต่การที่จะบำรุง
การเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมอขหมายให้เป็นพระราชธุระของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
อยู่หัว การเล่าเรียนจึงเจริญมาก

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๔

ในปลายรัชกาลที่ ๓ ตำแหน่งสังฆปริณายกวางทั้งที่สมเด็จพระ
สังฆราชแลพระพนรัตน์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรง
เสด็จพระราชดำริที่ไว้ว่า จะทรงตั้งพระพิมลธรรม (อ) วัดสุทัศน์ เป็น
สมเด็จพระสังฆราช ยังหาได้ทันทรงตั้งไม่ก็เสด็จสวรรคตสิ้นรัชกาลที่ ๓

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระราชดำริเห็นว่า กรมหมื่นนชิติไทรส เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
ผู้ใหญ่ ทรงคุณธรรมยิ่งกว่าสงฆนายกอื่น ๆ จึงโปรดให้ตั้งพระราช

พิธีมหาสมณคุณมาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศกรมหมื่นนุชิตชิโนรส
 ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส เป็นประธานแก่สงฆ์วิภี
 ท้าวพระราชอาณาจักร ทรงตั้งพระพิมลธรรม (อู่) ขึ้นเป็นสมเด็จพระ
 อริยวงศาตถญาณ อนุโลมตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ มิได้เป็น
 สมเด็จพระสังฆราช นอกจากนี้ทรงตั้งพระธรรมมุกต (เซ่ง) วัดอรุณ
 ราชวรารามเป็นสมเด็จพระวันรัตน์เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้องค์ ๑ พระพุท
 ทาจารย์ (สน) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์เจ้าคณะใหญ่ธวัช
 องค์ ๑ ยกพระพุทโธมาจารย์ (ฉิม) วัดโมลีโลก ขึ้นเป็นสมเด็จ
 พระพุทโธมาจารย์ที่เจ้าคณะกลาง มาอยู่วัดมหาธาตุของค์ ๑ ต่อมาทรง
 สถาปนาพระเกียรติยศพระองค์เจ้าฤกษ์ขึ้นเป็นกรมหมื่นวรวงษ์สุริยพันธ์
 ตำแหน่งอนุนายก รองแต่กรมสมเด็จพระปรมาธิบดี ๑ ลงมาอีกพระ
 องค์ ๑ ตำแหน่งพระราชาคณะที่ได้ยกขึ้นเป็นสมเด็จพระราชาคณะใน
 คราวนี้ จึงได้เป็นสมเด็จพระราชาคณะต่อ ๆ มา

ที่ว่าสมเด็จพระพุทโธมาจารย์ (ฉิม) เป็นเจ้าคณะกลางนั้น
 เพราะปรากฏในจดหมายเหตุอาลักษณ์ เมื่อครั้งตั้งสมเด็จพระราชาคณะ
 คราวนั้น ซึ่งจะเถียงไม่ได้ แต่ตามความที่ได้ทราบ การบังคับบัญชา
 ว่ากล่าวคณะกลาง เห็นจะอยู่แต่ที่วัดพระเชตุพน แม้เมื่อกรมสมเด็จพระ
 ปรมาธิบดี ๑ สิ้นพระชนม์แล้ว คณะกลางก็ยังขึ้นในพระอัฐิกรมสมเด็จพระ
 ปรมาธิบดี ๑ มีถ้านานกรมพระอัฐิบังคับบัญชาว่ากล่าวตลอดมาจน

รัชกาลที่ ๕ ส่วนคณะธรรมยุติกานั้น แม้ได้โปรดให้กรมสมเด็จพระ
 ปวเรศวริยาลงกรณ์เป็นใหญ่มาแต่แรก ก็ยังคงขึ้นอยู่กับคณะกลาง
 ไม่ได้แยกออกเป็นคณะ ๓ ท่างหากตลอดรัชกาลที่ ๕

ส่วนสมณศักดิ์ในรัชกาลที่ ๕ ที่มีแผนเปลี่ยนแปลงขึ้นกับรัชกาล
 แต่ก่อน นอกจากที่กล่าวมาแล้ว คือทรงตั้งทำเนียบราชทินนามสำหรับ
 หม่อมเจ้าพระราชาคณะ คือหม่อมเจ้าศีลวาลังการเป็นต้น แลราช
 ทินนามหม่อมราชวงศ์เป็นพระครู ราชทินนามพระราชาคณะตำแหน่ง
 นามฉายาของพระภิกษุ เช่นพระอมวาทิกชิต พระสังกัจจมนิ เป็นต้น
 ก็เห็นจะมีขึ้นในรัชกาลที่ ๕

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลที่ ๕

ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 สถาปนาพระเถรทศกัณฐกมหมันบวรรังษีสวัณพิณธุ พระบรมราชาธิบาย
 จารย์ ขึ้นเป็นพระเจ้ายมวงค์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ แม้
 ทำเนียงถานานศักดิ์คงอยู่ตามเดิม ควรเข้าใจว่าเทียบที่มหาสังฆ
 ปรีนายน เพราะไม่ได้ทรงตั้งสมเด็จพระอริยวงศาตคณาน แต่การคณะ
 สงฆ์คงเป็นอย่างเดิมมา จนพระแสง พ.ศ. ๒๔๒๕ เมื่อสมเด็จพระมหา
 สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับกรม เป็นกรมหมัน
 วชิรญาณวโรรส โปรดให้มีสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรองคณะธรรมยุติก
 มีสมณศักดิ์ตำแหน่งขึ้นเป็นครั้งแรก จึงควรเข้าใจว่า ตั้งคณะธรรม
 ยุติกในคราวนั้นเป็นครั้งแรก ต่อมาเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๕ โปรดให้
 ตั้งพระราชพิธีมหาสมณคมาภิเษก เลื่อนกรมพระเจ้ายมวงค์เธอ

กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ขึ้นเป็นกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงสมณศักดิ์เป็นมหาสังฆปริณายกทั่วพระราชอาณาจักร เหมือนกรมสมเด็จพระปรมาณูชิโนรส (แต่เจ้ากรมเป็นพระยา ครั้นกรมสมเด็จพระปรมาณูชิโนรสนั้น เจ้ากรมเป็นแต่พระ จึงได้ปรากฏพระนามเรียกกันต่อมาว่า สมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์) แลทรงดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกาคับ ในคราวนั้น โปรดให้เลื่อนสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (สา) วัชรราชประภินธุ ซึ่งเป็นพระบรมราชากรมวาจาจารย์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ เจ้าคณะใหญ่นายเหนือ เหมือนอย่างสมเด็จพระอริยวงศ์ (อู่) กวีอภิประองค์ ๑ ครั้นกรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์สิ้นพระชนม์แล้ว จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) เป็นสมเด็จพระสังฆราชเต็มตามตำแหน่งสมณศักดิ์ เมื่อมีมะเสง พ.ศ. ๒๔๓๖ แลโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุติกาทรงถานานุกิจก็อย่างอนุปริณายก เหมือนกับที่กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ได้เคยทรงมาแต่ก่อน

เมื่อมีมะเม็ย พ.ศ. ๒๔๓๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้จัดระเบียบคณะสังฆคราว ๑ คือ นอกจากคณะเหนือคณะใต้ซึ่งคงอยู่ตามเดิม ให้แยกคณะกลางซึ่งขึ้นพระอริฎกรมสมเด็จพระปรมาณูชิโนรสออกเป็นคณะ ๑ ต่างหาก ให้สมเด็จพระพุทธาจารย์ (คือหม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ ทัต ซึ่งเป็นอธิบพิสังฆวิคพระเชตุพน) เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลาง ยกตำแหน่งพระพรหมมุนี ซึ่ง

เสมอชั้นธรรมมาแต่ก่อน ขึ้นเป็นตำแหน่งท้าววิบูลย์ท้าว เป็นเจ้าคณะรอง
 คณะกลาง ทั้งตำแหน่งเจ้าคณะรอง คณะธรรมยติกา ให้มีราชทินนาม
 จากฤๅไนท้าววิบูลย์ท้าวว่า พระสาสนโสภณ ทั้งตำแหน่งพระยาพิ (ซึ่งเป็น
 ตำแหน่งพระราชาคณะสามัญแต่ครั้งกรุงเก่า) เติมสร้อยว่าคุณอุปมา
 จารย์ เป็นเจ้าคณะรองฝ่ายอริยวาสี โดยทรงพระราชดำริเห็นว่า
 นามพระยาพินี้มีเกียรติยศสำคัญในพงศาวดาร กว๊วยได้ไปประภิชฐาน
 พระสงฆ์อริยวาสีในลังกาทวีป นอกจากตำแหน่งชั้นสูงที่กล่าวมานี้
 ได้โปรดให้จักระเบ็ยพระราชาคณะผู้ใหญ่ คือ ชั้นธรรมตำแหน่งเดิม
 คงมีแต่พระธรรมเจดีย์ พระธรรมไตรโลก ยกตำแหน่งพระธรรมโกษา
 ซึ่งแต่เดิมเป็นพระราชาคณะสามัญ ขึ้นเป็นชั้นธรรมตำแหน่ง ๑ ทั้ง
 ตำแหน่งพระธรรมปาโมกข์ชั้นใหม่อีกตำแหน่ง ๑ ชั้นเทพ ตำแหน่ง
 เดิมคงมีอยู่แต่ พระเทพกวี พระเทพโมลี พระเทพมนี ทรงตั้ง
 ตำแหน่งพระเทพเมธี ขึ้นแทนตำแหน่งพระโพธิวงศา ซึ่งเลื่อนขึ้นไปเช่น
 เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอริยวาสี ชั้นราชแต่เดิมเป็นแต่พระราชาคณะสามัญ
 เลื่อนขึ้นเป็นชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่รองแต่เทพลงมา คือ พระราชกวี
 พระราชโมลี พระราชมนี พระราชเมธี

ส่วนการปกครองคณะสงฆ์ตามหัวเมือง ซึ่งได้กล่าวมาข้างต้นว่า
 แต่เดิมเป็นตำแหน่งพระสังฆราชานั้น มาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ใช้นามว่า สังฆปาโมกข์ เทียบยศ
 เท่าพระครูโดยมาก แม้ข้างเมืองถ้าทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะ ก็ใช้
 ราชทินนามตามสมณศักดิ์ในกรุงเทพฯ มีแปลกอยู่แต่เจ้าคณะใหญ่

กรุงเก่าเป็นตำแหน่งพระอรรคราช มาแต่ครั้งตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ เห็นจะเขาแยกในทำเนียบครั้งสุโขทัยมาตั้ง เพราะกรุงเก่าเป็นราชธานีเดิมเหมือนกับกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีเดิมในครั้งกรุงเก่า ส่วนพระครูสังฆราชาที่ประจำเมืองหลายเมืองแลพระครูเจ้าคณะใหญ่ เมืองใดที่ไม่มีราชทินนามประจำตำแหน่งอยู่ในทำเนียบ ก็มามีราชทินนามทั่วไป แยกทุกเมืองในรัชกาลที่ ๕

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทร์ศก ๓๒๓ พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดให้ตั้งพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ เนื้อความตามพระราชบัญญัตินั้นในมาตรา ๓ ว่า ไม่เกี่ยวข้องกับนิกายสงฆ์ ก็แลลัทธิและเพาะในนิกายใดให้สังฆนายกนิกายนั้นบังคับบัญชาว่ากล่าวต่อไปตามเดิม ในมาตรา ๔ ยกตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะ เจ้าคณะใหญ่ทั้ง ๔ คือคณะเหนือ คณะใต้ คณะอรรคมยทิศา คณะกลาง แลพระราชาคณะซึ่งเป็นเจ้าคณะรองทั้ง ๔ คณะนั้นเป็นพระมหาเถรที่ทรงปัญญาในการพระศาสนา แลการปกครองสงฆ์หมดเขตทั่วไป ให้พระมหาเถรทั้ง ๘ ตำแหน่งนี้ประชุมกันเป็นเถรสมาคม ตัดสินกิจในส่วนพระศาสนาสิทธิ์ขาด ส่วนการปกครองสงฆ์บริษัท ได้จัดวางแบบอนุโลมตามวิธีปกครองพระราชอาณาจักร คือ มีเจ้าคณะมณฑล เจ้าคณะเมือง เจ้าคณะแขวง แลอธิการหมวด ยังบังคับบัญชาสงฆ์หมดเขต ในมณฑล ในเมือง แลอำเภอ ตำบล ขึ้นต่อกันโดยลำดับ แลกำหนดหน้าที่อธิการวัด แลกิจการที่ระวักษาประโยชน์ของพระศาสนา ของสงฆ์บริษัท ตลอดจนของพระอารามไว้ โดยพิสดาร

ในพระราชบัญญัตินี้ ตามถาบันศักดิ์กัถกาทนไไว้ เจ้าคณะ
มณฑลเป็นตำแหน่งพระราชาคณะ ทั้งถาบันนุกรมไ้ ๖ รูป คือ พระครู
ปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระสังฆรักษ์ ๑ พระ
สมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ เจ้าคณะเมือง เป็นพระราชาคณะหรือพระคร
ทั้งถาบันนุกรมไ้ ๕ คือ พระปลัด ๑ พระวินัยธร ๑ พระวินัยธรรม ๑
พระสมุห์ ๑ พระใบฎีกา ๑ เจ้าคณะแขวง โดยปรกก็มีสมณศักดิ์เป็น
พระครู ทั้งถาบันนุกรมไ้ ๒ รูป คือ พระสมุห์รูป ๑ พระใบฎีการูป ๑
ถ้าไ้รับพระราชทานสัญญาบัตรมีราชทินนาม ทั้งถาบันนุกรมตำแหน่ง
ปลัดไ้ อธิกรูป ๑ ในจังหวัดกรุงเทพ มีพระราชาคณะเป็นผู้กำกับแขวง
แลมีผู้ช่วยตามสมควร

อนึ่งเมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้น ทรงพระราชดำริที่เห็นว่า พระสงฆ์
นิกายฝ่ายเหนือ คือ พระญวน พระจีน มีมากขึ้น จึงพระราชทาน
สมณฐานันดรศักดิ์แก่พระซึ่งเป็นหัวหน้าทั้ง ๒ นิกายนั้น นิกายญวน ผู้
เป็นหัวหน้าตำแหน่งเป็นพระครู รองลงมาเช่นปลัด รองปลัด แลผู้ช่วย
สองตำแหน่งข้างหลังนี้เทียบทำนองสมุห์ใบฎีกา แต่พระราชทานสัญญา
บัตรมีราชทินนามทุกตำแหน่ง นิกายฝ่ายจีน หัวหน้าเป็นตำแหน่ง
พระอาจารย์ รองลงมาเป็นผู้ช่วย มีสัญญาบัตรแลราชทินนามเหมือนกัน
พระสงฆ์นิกายญวนแลจีนนี้ เคมีชนกรมทำชาย ภายหลังจึงย้ายมาขึ้น
กระทรวงธรรมการในรัชกาลที่ ๕

ว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในรัชกาลปัจจุบัน

มาตั้งรัชกาลปัจจุบันนี้ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๙ พ.ศ. ๒๔๕๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษกเถลิงพระเกียรติยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส พระบรมราชาธิบดีสยาม ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา วชิรญาณวโรรส ตำแหน่งสมเด็จพระมหาสมณะ เป็นมหาสังฆปริณายกทั่วทั้งพระราชอาณาจักร แลเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกากว้าง แลพระราชทานพระบรมราชาญาณูกให้สมเด็จพระมหาสมณะ ทรงจักรเย็บสมณศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นนี้ คือ แยกสมณศักดิ์ขึ้นเป็นฝ่ายฐานันดร คือ ยศ แลฝ่ายตำแหน่ง คือ หน้าที่ออกเป็นข้างละแผนก

ส่วนฐานันดร จักกล่าวถึงดังนี้

๑ สมเด็จพระมหาสมณะ	
๒ สมเด็จพระราชาคณะ	
๓ พระราชาคณะ ชั้นที่วิญญู์ตร	พระธำมณีเจ้าในชั้นนี้
๔ พระราชาคณะชั้นธรรม	
๕ พระราชาคณะชั้นเทพ	
๖ พระราชาคณะชั้นราช	
๗ พระราชาคณะชั้นสามัญ	ทั้งฝ่ายขานเวียน ทั้งฝ่ายสมณะ
	ทั้งฝ่ายขก

๘ (ก) พระครู พักขอกพัน
เข็รขัยเข็

ไต่แก้สังฆปาโมกข์หัวเมือง

(ข) พระครู พักพคตาดพน
กำมทยบักขันเอก

ถือเอาพระกรรมนิตยภัตร ๓๒ บาท
เป็นเกณฑ์

(ค) พระบาเรียน ๘ ประโยก

๙ (ก) พระครู พักพคตาดพน
กำมทยบักขันโท

ถือเอาพระกรรมนิตยภัตร ๘ บาท
เป็นเกณฑ์

(ข) พระบาเรียน ๘ ประโยก

๑๐ (ก) พระครู พักพคตาดพน
กำมทยบักขันตรี

ถือเอาพระกรรมนิตยภัตร ๖ บาท
เป็นเกณฑ์

(ข) พระบาเรียน ๘ ประโยก

๑๑ พระครู พักพคตาดพน
เข็รขัยเข็

ไต่แก้เจ้าคณะรองหัวเมือง

๑๒ พระครู พักพคตาดพนแพรวเข็

ไต่แก้เจ้าคณะแขวงมีราชทินนาม

๑๓ (ก) พระครู พักพคตาดพน
สักหลากบักขันเอก

ไต่แก้พระครูปลัดไม่มีชื่อ

(ข) พระบาเรียน ๖ ประโยก

<p>๑๔ (ก) พระครูพิทักษ์กาลพน สถิตลาคชขันโท</p> <p>(ข) พระยาเวียง & ประโยค</p>	<p>ไต่แก้พระครูวินัยธร พระครูวินัย ธรรม</p>
<p>๑๕ (ก) พระครูพิทักษ์กาลพน สถิตลาคชขันโท</p> <p>(ข) พระยาเวียง & ประโยค</p>	<p>ไต่แก้พระครูคู่สวด</p>
<p>๑๖ (ก) พระปลัดพิทักษ์กาลพน เข็วชัยเข็ว</p> <p>(ข) พระยาเวียง ๓ ประโยค ๒ ประโยค (รามัญ)</p>	<p>ไต่แก้ปลัดของพระราชาคณะสามัญ ทุกชั้น</p>
<p>๑๗ (ก) พระครูพิทักษ์นางพน สถิตลาคชขันโท</p> <p>(ข) พระอาจารย์พคพนแพรวภ เลอม</p>	<p>ไต่แก้พระครูรองคู่สวด แลพระ ครูสังฆ</p>
<p>๑๘ (ก) พระครูพิทักษ์นางพนอีก ตลคเข็ว</p>	<p>ไต่แก้พระผู้อุปการโรงเรียนหนังสือ ไทย</p>
<p>๑๙ (ก) พระครูพิทักษ์นางพนอีก ตลคเข็ว</p>	<p>ไต่แก้พระครูเจ้าคณะแขวงไม่มีราช ทินนาม แลพระครูสมุห์ พระครู ใบฎีกา</p>

(ข) พระถานานุกรมพัดหน้านาง พนธักตลภเข็ญ		ไต่แก่พระสมุห์ พระไชยฎีกา
๓๘ (ก) พระถานานุกรม พัดยศ	ไม่มี	ไต่แก่พระถานานุกรม ของ พระครู เจ้าคณะหัวเมือง
(ข) เจ้าอธิการ		ไต่แก่เจ้าคณะหมวดหัวเมือง
(ค) พระอุปัชฌายะ		ไต่แก่พระอุปัชฌายะไม่มีสมณศักดิ์ อื่น
๓๙ พระอธิการ		ไต่แก่เจ้าอาวาส ไม่มีสมณศักดิ์ อื่น
๔๐ พระพิณักรวม		

ส่วนตำแหน่ง จัดเป็นลำดับดังนี้

- ๑ สกลสังฆปริณายก
- ๒ มหาสังฆนายก หรือเจ้าคณะใหญ่
- ๓ สังฆนายก หรือเจ้าคณะรอง

ฝ่ายบริหาร	ฝ่ายปริยัติ
๔ เจ้าคณะมณฑล	คณาจารย์เอก
๕ รองเจ้าคณะมณฑล	
๖ เจ้าคณะเมือง (เจ้าคณะแขวง ในกรุงเทพ ฯ แลปลัดคณะนั ยในชั้น)	คณาจารย์โท
๗ รองเจ้าคณะเมือง	
๘ เจ้าคณะแขวง (เจ้าคณะหมวด ในกรุงเทพ ฯ นัยในชั้น)	คณาจารย์ตรี
๙ รองเจ้าคณะแขวง	
๑๐ เจ้าอาวาส	อาจารย์ใหญ่
๑๑ รองเจ้าอาวาส	อาจารย์รอง